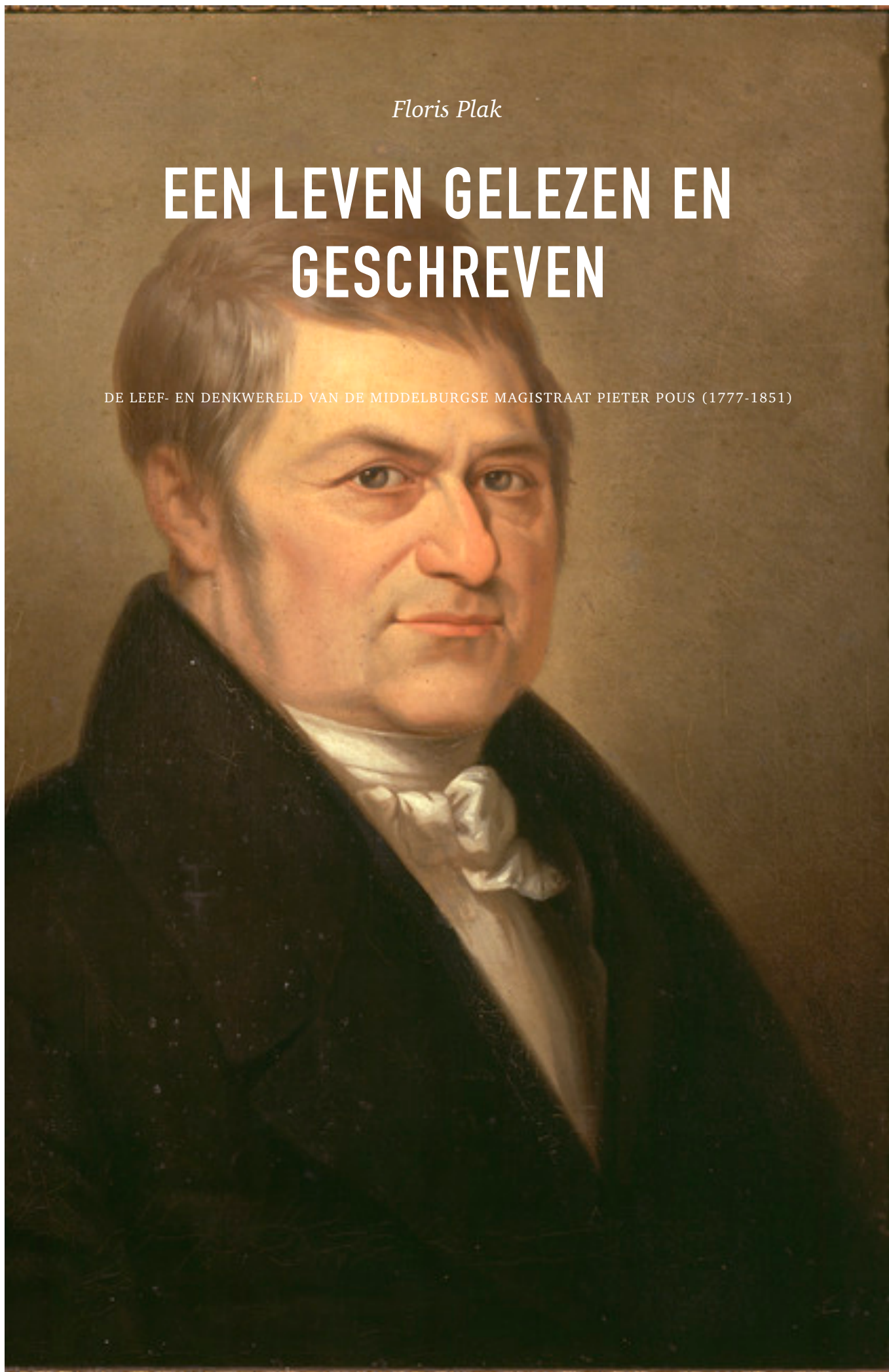

Floris Plak

EEN LEVEN GELEZEN EN GESCHREVEN

DE LEEF- EN DENKWERELD VAN DE MIDDELBURGSE MAGISTRAAT PIETER POUS (1777-1851)

Op de omslag: Cornelis Kimmel, Portret van Pieter Pous (1777-1851), Privécollectie opgenomen in: M.A.P. Meilink-Roelofs et al., *Inventaris van het archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1602-1795 (1811)*. Nationaal Archief: Den Haag, 1992.

Naam: Floris Plak

Instelling: Erasmus Universiteit Rotterdam

Faculteit: Erasmus School of History, Culture and Communication

Studentnummer: 482414

Contact: Florisplak@icloud.com

Docent: Prof. Dr. J.A. Baggerman

Tweede lezer: Drs. T.A. Pronk

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
1. Inleiding: schrijven en lezen in de late achttiende eeuw	4
1.1 Dagboekschrijven	7
1.2 Status aparte van het kinderdagboek	10
1.3 Individueel binnen de geschiedwetenschap	16
1.4 Aanpak en hoofd- en deelvragen	20
2. Een Verlicht gezin	25
2.1 Genealogische inleiding	26
2.2 Pedagogische uitstapjes	28
2.3 Familieleden	34
2.4 Religieuze vorming	41
2.5 Synthese: een gecontroleerde vrijheid?	48
3. Pieter en zijn vrienden	51
3.1 Sociaal programma	52
3.2 Leesgenootschap	58
3.3 Latijnse school	67
3.4 Alternatieve scholing	71
3.5 Synthese: het dagboek als sociale boekhouding	76
4. Een gewichtig tijdperk	79
4.1 Kroniekschrijver	80
4.2 Hospita, vrouwen en de gevaren van het studentenleven	90
4.3 Leven van een rechtenstudent	97
4.4 Synthese: het dagboek als experiment	103
5. Conclusie	107
Dankwoord	112
Bibliografie	113
Archivalia	113
Primaire bronnen	113
Literatuurlijst	114

1. Inleiding: schrijven en lezen in de late achttiende eeuw

Een leven en opvoeding weerspiegeld in vier dagboeken van een laat achttiende-eeuwse Middelburgse magistraatszoon die rechtsgeleerdheid studeerde in Leiden en uitgroeide tot vooraanstaand jurist in het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden. Menig cultuurhistoricus zou hieraan zijn hart ophalen en zijn ogen de kost geven bij het losmaken van de strikken die de honderden pagina's van de laat achttiende-eeuwse manuscripten bijeenhouden. De realiteit blijkt weerbarstiger. Veilig opgeborgen in het Zeeuws Archief zijn de lees- en levensdagboeken die Pieter Pous gedurende een lange tijd bijhield, grotendeels aan het Randstedelijke blikveld van de historicus ontsprongen. Als zeventienjarige jongen was Pieter getuige van de Bataafse Revolutie en politieke omwentelingen die volgden na de Franse inval in de Nederlandse Republiek. Hij aanschouwde een stroom vluchtelingen uit Oostende die aanmeerde in Vlissingen en zag de afgehakte ledematen van bewoners die de Franse belegering van Willemstad niet overleefden. De gebeurtenissen maakten indruk op hem, nadien volgde dan ook een roemrijke politieke en maatschappelijke carrière die in het teken stond van verbetering in het lot van anderen. Dit uitte zich onder meer in zijn publicaties over landbouw, bedelarij en handel. Ook herinneringen aan zijn opvoeding en werkzame leven vertrouwde Pieter toe aan zijn dagboek. In deze studie poog ik duiding te geven aan de leef- en denkwereld van Pieter Pous in de late achttiende eeuw. Zijn kinderdagboek dat hij bijhield tussen de jaren 1790 en 1795 bepalen hierbij het blikveld.

De tweede helft van de achttiende eeuw was niet enkel het decor van politieke revoluties in Europa en Amerika maar ook die van de opkomst van verscheidene soorten lectuur. Geïnspireerd door de Duitse boekhistoricus Rolf Engelsing, hebben veel cultuurhistorici een leesrevolutie ontwaard in de laatste decennia van de achttiende eeuw. De individuele consumptie van een hoeveelheid teksten werd daarbij gemeengoed onder een groeiend lezerspubliek.¹ Het ontstaan van nieuwe beroepsgroepen in de handel en productie vroeg een hoge mate van geletterdheid onder de bevolking, terwijl de verbeterde maatschappelijke positie van de middenklasse de financiële middelen bracht meer boeken aan te schaffen. In de vergrote boekenmarkt steeg zowel het commercieel belang van de boekhandelaren als de vraag naar lectuur. Traditionele Latijnse drukwerken met religieus karakter werden vanaf dat moment aangevuld met allerhande fictieve

¹ Zie voor een studie naar de leesrevolutie van de achttiende eeuw: James van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 81-112; Joost Kloek, "Reconsidering the reading revolution: The thesis of the 'reading revolution' and a Dutch bookseller's clientele around 1800," *Poetics* 26 (1999), 289-307.

literatuur en periodieken die de honger naar leesvoer aanwakkerden. De lectuur veranderde het leesgedrag onder de bevolking van een intensief naar extensief lezen. Extensief leesgedrag werd vormgegeven door het herhaaldelijk voorlezen van dezelfde religieuze werken. Het nieuwe leetuurdieet deed een beroep op individuele voorkeuren en kennisverwerking waardoor het boek zijn geleerde karakter verloor en individueel lezen de norm werd. Boeken kregen de status van materiële informatiedragers die naar eigen believen bekritiseerd of aangevuld konden worden. Immers, lezen was niet langer een religieuze activiteit maar een interessant tijdverdrijf van een brede bevolkingslaag.² Hoewel de these van Engelsing onderhevig is aan nuanceringen van historici die stellen dat het extensieve en intensieve leesgedrag lange tijd naast elkaar bestonden, is de proliferatie van nieuwe lectuur en periodieken kenmerkend voor de maatschappelijke en politieke veranderingen in de tweede helft van de achttiende eeuw.³

Het begrip van Engelsing bleek geschikt te zijn om duiding te geven aan de ontwikkelingen in de productie, distributie en consumptie van boeken in de achttiende eeuw. Ook in Nederland is onderzoek gedaan naar een leesrevolutie, getuige het standaardwerk van de Utrechtse neerlandicus Joost Kloek en Utrechtse cultuurhistoricus Wijnand Mijnhardt naar de leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw. Dat zij uitgerekend bij Middelburg uitkwamen, is wellicht te verklaren vanuit het bloeiende culturele leven in de provincie Zeeland.⁴ Voor een studie naar de Middelburgse boekcultuur baseerden Mijnhardt en Kloek zich op de klantenadministratie van de boekverkoper Salomon van Benthem. Globaal onderscheidde zij uit de administratie van deze boekhandelaar drie belangstellingscircuits. In het eerste en grootste circuit circuleerden vooral geschriften met een lokale of regionale betekenis die af en toe aangevuld werden met titels van meer allure. Het tweede circuit kocht eveneens lokale volksboekjes maar had ook een bovengemiddelde interesse voor intellectuele werken van nationale grootheden. De klanten in het tweede circuit waren vaak leden van de wetenschappelijke en natuurkundige genootschappen. Tot slot vertoonde het derde en laatste circuit hetzelfde koopgedrag als het tweede circuit maar vulden zij dat aan met wetenschappelijke verhandelingen uit disciplines als de geschiedenis, theologie en

² Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, 81-112.

³ De these wordt onder andere bekritiseerd in: Arianne Baggerman, "Lezen tot de laatste snik: Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)," in *Jaarboek voor de Nederlandse Boekgeschiedenis I*, ed. H. Brouwer et al. (Wageningen: Uitgeverij Vantilt, 1994), 57-89.

⁴ Economisch was het daar decennia lang voor de wind gegaan. De internationale zeehandel bracht veel geld op vanwege de bestuurszetels van de Verenigde Oostindische Compagnie en Westindische Compagnie. Als hoofdstad van de provincie kon Middelburg zich hierdoor zowel landelijk als regionaal op de kaart zetten als cultureel centrum met een bloeiend genootschapsleven.

letteren.⁵ De studie van Kloek en Mijnhardt over de leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw, werpt op zijn minst vragen op over de leef- en denkwereld van Pieter Pous. Als jongen groeide hij op in het laatste decennium van de achttiende eeuw en was hij getuige van de Bataafse Revolutie.

Lange tijd werd de invloed van de Bataafse Revolutie, zoals de Amsterdamse cultuurhistoricus Niek van Sas stelt, waargenomen vanuit een deterministisch narratief. Ondergesneeuwd door het succes van de revolutionairen in Frankrijk, kregen de patriotten het verwijt geen rol van betekenis te hebben gespeeld in de politieke geschiedenis van de Nederlandse Republiek. Volgens oudere geschiedschrijving kwam dat omdat zij vanwege de staatkundige verdeeldheid van de Republiek een mikpunt misten waarop zij hun kritiek konden richten. Nederland bezat, in tegenstelling tot Frankrijk waar het hof van Lodewijk XVI in Versailles het epicentrum van de macht vormde, geen landelijk bolwerk waar de politieke macht samenklonterde. Wilden de patriotten succes boeken dan moesten zij afrekenen met meerdere bestuurslagen dan alleen de stadhouder en zijn naasten, luidde de veronderstelling van historici. Bovendien werd hen door de nostalgische idealisering van het verleden, verweten geen toekomstbeeld te representeren die de revolutie katalyseerde. Veel plannen en idealen van de revolutionairen in Nederland grepen terug op de economische voorspoed van de Gouden Eeuw en de vermeende democratische invloeden op het bestuur van de Batavieren in de eerste eeuw na Christus.⁶ Recenter onderzoek heeft aangetoond dat de patriotten een stempel gedrukt hebben op de mobilisering van de bevolking en popularisering van politieke besluitvorming door de inzet van een periodieke opiniepers. Lezers maakten dankzij de opiniepers kennis met bovenlokale problematiek die tot dan toe veeleer gedeeld werd in briefwisselingen met familie en vrienden buiten de stad en bediscussieerden het op openbare plekken. Tegen het licht van de leesrevolutie, smeedden de patriotten van de Bataafse Revolutie een nieuw nationaal besef waarbij burgers inspraak eisten in de benoeming van regenten die de traditionele waarden belichaamden.⁷

⁵ Van een leesrevolutie was evenwel geen sprake. Boeken als romans en andersoortige lectuur ter ontspanning, die de spil vormden in de these van Engelsing, vonden slechts summier aftrek. Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg*, 9-14, 97-101.

⁶ Onder andere Joan Derk van der Capellen tot den Pol verwees in zijn beroemde pamflet naar deze twee perioden in de Nederlandse geschiedenis. Zie: W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Aan het Volk van Nederland: het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pool* (Weesp: Heureka, 2010); Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland: Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005), 195-221.

⁷ Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 195-221.

1.1 Dagboekschrijven

Buiten de verandering in leesgedrag en de opkomst van een nationaal bewustzijn, had de Bataafse Revolutie eveneens invloed op het zelfbewustzijn in autobiografisch schrijven van patriotten en orangisten. Het inventarisatieproject van Nederlandse egodocumenten onder leiding van de Rotterdamse cultuurhistoricus Rudolf Dekker heeft een piek blootgelegd in het dagboekschrijven vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw en de daaropvolgende Napoleontische oorlogen.⁸ Toeschouwers van deze periode beseften dat zij leefden in een tijdperk van snelle sociale veranderingen die een bom legden onder vaak eeuwenoude sociale en politieke patronen van de kerk en adel. De herinneringen aan de Bataafse Revolutie in egodocumenten wordt door de Amsterdamse boekhistoricus Arianne Baggerman in verband gebracht met het ontstaan van een lineair tijdsbesef, dat gekenmerkt werd door het idee dat historische processen onomkeerbaar zijn. Ze baseerde zich hiervoor op de these van Reinhard Koselleck. Hij stelde dat dit toekomstgerichte tijdsbeeld het Middeleeuwse en cyclische tijdsbesef verving. Uit het door Baggerman bestudeerde corpus blijkt dat de autobiografieën verdeeld kunnen worden in drie generaties. Hoewel de eerste twee generatie autobiografen blijk gaven van een kleurloze herinnering van miskenning en teleurstelling, schreef de derde generatie vanaf het midden van de negentiende eeuw over een betekenisvolle periode. Zij maakten de strubbelingen mee als kind en erkenden het stempel dat de Bataafse Revolutie gedrukt had op hun persoonlijke en maatschappelijke leven.⁹

Lange tijd is de studie naar het dagboekschrijven in Nederland echter beperkt gebleven tot het standaardwerk van de Leidse literatuurhistoricus Gerrit Kalff. Zijn eerste aanzet om vat te krijgen op de veelzijdigheid van het onderwerp, borduurde voort op de Engelse en Duitse publicaties van Arthur Ponsonby en Georg Misch. Zij bestudeerden de ontwikkeling van het autobiografisch schrijven in het licht van de opkomst van het individuele zelfbewustzijn. Ten onrechte wordt daarbij, volgens Kalff, geen onderscheid gemaakt tussen het dagboek en de autobiografie. Waar de autobiograaf met temporele afstand terugkeek op het eigen leven, probeerde de dagboekschrijver met dagelijkse aantekeningen betekenis te geven aan de wereld binnen en buiten het zelf. Het dagboek kan zowel objectieve beschrijvingen bevatten van de dagelijkse praktijk maar ook een intiem inkijkje geven in de emotionele leefwereld van de hoofdpersoon. De inhoud ervan kan variëren van psychologische biecht tot genealogische geschiedenissen, historische

⁸ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Egodocumenten van Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw: Repertorium* (Amsterdam: Panchaud, 2016), 7-25.

⁹ Arianne Baggerman, "De dynamiek van herinnering: Autobiografische terugblikken op een tijdperk van revolutie," in *Het Bataafse experiment: Politiek en cultuur rond 1800*, ed. Frans Grijzenhout et al. (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2013), 275-305.

uiteenzettingen en geografische reisverslagen. De vormloosheid van het dagboek belemmerde de studie naar de ontwikkeling van het individuele zelfbewustzijn binnen een bevolkingsgroep. Veeleer beschouwde Kalff het dagboek als een geheime microkosmos waarin de schrijver, onbewust van andere dagboekschrijvers, uiting gaf aan de eigen gedachten in roerige perioden als de puberteit. Het dagboek levert als emotionele uitingsvorm meer inzicht in de geestelijke lenigheid van het individu in ongewone omstandigheden dan in het zelfbewustzijn van een mens onder normale omstandigheden. Theorievorming omtrent het zelfbewustzijn wordt tegelijkertijd bemoeilijkt door het menselijk onvermogen de gevolgen en percepties van de eigen hartstochten en opwallingen te doorgronden vanuit het perspectief van een ander. Evenmin is het mogelijk het ‘zelf’ te bezien zonder een subjectief oordeel te vellen. Het individu was gericht op zelfbehoud en eigenliefde. Dat maakt het dagboek, voor Kalff, een geschikte bron voor cultuurhistorische studies naar het fenomeen en een minder geschikte bron voor sociaalhistorische studies.¹⁰

De kritische houding van Kalff ten aanzien van het dagboek reflecteert het wantrouwen waarmee historici het medium bestudeerden als een subjectief en persoonlijk gekleurd genre. Het verweven van individuele levensdetails met maatschappelijke verschijnselen, alsmede het gebrek aan een lezerspubliek, gaf het medium de status van een subjectieve bron. Veel werk is verzet door de Franse boekhistoricus Philip Lejeune om het autobiografisch schrijven op de kaart te zetten als wijdverspreide, interculturele praktijk van betekenisgeving. De auteur creëert, zoals Lejeune stelt, een narratief rondom zichzelf en de eigen positie ten opzichte van de buitenwereld. Zo ontstaat een pact tussen de auteur en de tijd, waarbij de auteur een beter begrip van het ‘zelf’ krijgt door gebeurtenissen en zielenroerselen te redden van de vergetelheid.¹¹ Een dergelijke functie van het dagboek is, volgens Lejeune, ontstaan in de vroegmoderne periode toen er met de ontdekking van de klok en de kalender een nieuw tijdsbewustzijn ontstond. Het protestantse ideaal van individuele geloofsbeleving veranderde bovendien de manier waarop een individu tegen zichzelf en zijn persoonlijke ontwikkeling aankeek. Dagboeken werden echter vooral nog gebruikt als kalender waarop verslag gedaan werd van dagelijkse bezigheden. In de late achttiende eeuw ontstond, conform de adviezen, een introspectieve variant van het dagboekschrijven waarbij het medium steeds meer gezien werd als intieme vriend. Hoewel het schrijven bij uitstek een privéaangelegenheid was, kleefden er wel degelijk literaire conventies aan het genre.¹²

¹⁰ Gerrit Kalff Jr., *Het Dietsche Dagboek* (Groningen: Wolters Uitgevers-Maatschappij N.V., 1935), 1-5, 211-221.

¹¹ Dit pact tussen de dagboekschrijver en het dagboek moet niet verward worden met de these van het autobiografisch pact, welke door Lejeune ontwaard wordt in autobiografieën. Philippe Lejeune, *On Diary* (East Peoria, Versa Press, 2009), 1-28. 24.

¹² Philippe Lejeune, *On Diary* (East Peoria, Versa Press, 2009), 1-28.

Regelmatig worden dagboeken die niet voldoen aan het negentiende-eeuwse ideaal van de intieme belevingswereld zonder ongeoorloofde lezers, zoals de Britse kunsthistoricus Brian Dobbs stelt, terzijde geschoven als onoprechte geschriften.¹³ Publieke figuren als politici zouden zich reeds tijdens het schrijven realiseren dat hun dagboeken interessant waren voor een groot publiek en daardoor geen authentieke versie van zichzelf presenteren. Een persoon gewend te acteren in het publiek, doet dat ook privé. Dergelijke criteria van oprechtheid en authenticiteit zijn, volgens Dobbs, onhoudbaar omdat het een waardeoordeel van smaak bevat die achteraf geleverd wordt door de kritische lezers. Ieder dagboek bevat, in tegenstelling tot een autobiografie dat een coherent en afgerond narratief in zich draagt, unieke kenmerken. Aantekeningen worden immers op het scherpst van de snede bijgehouden en variëren per dag, week, maand en jaar. Hooguit kan de kwaliteit van de schrijver een criterium zijn om het dagboek op haar literaire waarde te schatten. Geofende auteurs kunnen vanwege hun taalvaardigheid meer inzichten en details overbrengen dan de minder literair begaafde schrijver. Een goede getuige kan zich tijdens het dagboekschrijven verplaatsen in de participant van de gebeurtenis en de toeschouwer die de participant gadeslaat. Meer nog dan een authentiek verslag van de individuele gevoelswereld, levert het dagboek daardoor inzicht in de perspectieven van de schrijver en de eventuele lezer. Het schrijversperspectief wordt gekarakteriseerd door de behoefte betekenis te verlenen aan gebeurtenissen die anders verloren gaan in de tijd. Dagboekauteurs vertrouwen hun verhaal toe aan het papier vanuit het besef dat zij unieke wezens zijn die iets kunnen bijdragen aan de wereld om hen heen. Zij verschaffen daarmee eventuele lezers van het dagboek een inkijkje in het leven van anderen alsof die door een raam naar binnen kijkt. Vaak met open venster, soms door gesloten gordijnen.¹⁴

Studies naar het dagboekschrijven zijn, zoals de Amerikaanse cultuurhistoricus Molly McCarthy stelt, veelvuldig blijven hangen op een analyse van de inhoud. Tradities, vormen en schrijverspraktijken van de beoefenaars worden onaangeroerd terzijde geschoven als onbelangrijk detail in het persoonlijk karakter van het genre. Uit haar onderzoek blijkt dat de achttiende-eeuwse dagboekschrijver in Amerika zich er bewust van was onderdeel uit te maken van een culturele traditie. Ze maakten veelal gebruik van voorgedrukte dagboeken waarin niet enkel datum en tijd vermeld werden maar ook strikte regels omtrent de inhoud en lengte van de dagelijkse aantekeningen. Het voorgedrukte dagboek maakte het schrijven gemakkelijker en minder tijdrovend. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden de voorgedrukte schrifturen gecommercialiseerd. Lederen banden werden ingeruild voor een goedkopere binding, papier werd

¹³ Brian Dobbs, *Dear Diary: Some studies in Self-Interest* (Londen: Elm Tree Books, 1974), 1-15.

¹⁴ Dobbs, *Dear Diary*, 1-15.

dun en ruw en tal van varianten van het voorgedrukte dagboek kwamen op de markt.¹⁵ Deze commercialisering en veralgemenisering van het genre had als gevolg dat het protestantse ethos van zelfregulering in seculiere vorm bleef voortbestaan als individuele zelfverbetering. Reflectie op de intieme leefwereld bood volgens het devies in de laat negentiende-eeuwse lectuur de kans op een alternatieve verlossing van zonden, ook als er geen God zou bestaan. Het dagboek opereerde in die hoedanigheid, zoals McCarthy stelt, als medium waarin de auteur zijn zonden kon opbiechten. Tegelijkertijd bracht het voorgedrukte dagboek een nieuw lineair tijdsbesef. Vanuit het idee dat iedere dag anders was en het individuele zelfbewustzijn zich ontwikkelde naarmate de hoofdpersoon ouder werd, werd het dagboek een expressie van de biologische klok.¹⁶

1.2 Status aparte van het kinderdagboek

Binnen de geschiedwetenschap is het autobiografisch schrijven door kinderen lange tijd een ondergeschoven kindje geweest. Pas in de nadagen van de jaren negentig van de vorige eeuw, heeft Dekker het terrein onderzocht in zijn studie naar jeugdherinneringen en familierelaties. Gezinshistorici van weleer gaven de voorkeur aan kwantificeerbare bronnen als doopboeken, overlijdensregisters en belastingscohierien. Het schrijven van een gezinsgeschiedenis vanuit autobiografische bronnen als egodocumenten en dagboeken werd vanwege het subjectieve karakter ervan, onmogelijk geacht. Dankzij het werk van Dekker zijn veel kinderdagboeken en autobiografieën over de kindertijd van de auteur boven water gekomen. Onder de Nederlandse autobiografen en dagboekschrijvers bevonden zich voornamelijk leden van de burgerij. Burgers hadden zich in de Republiek al vroeg ontworsteld aan de traditionele standenverhoudingen, waardoor zij volgens Dekker een sterke neiging tot zelfbeschouwing en individualiteit hadden ontwikkeld. Zij hadden in deze veranderende maatschappij de noodzaak om tot een hernieuwde zelfdefinitie te komen. Autobiografisch schrijven fungeerde voor kinderen als geheugensteun. Dagelijkse aantekeningen over de activiteiten en bezigheden gaven ouders en kinderen inzicht in de ontwikkeling van het kind. Vanaf de late achttiende eeuw kreeg het dagboek een meer pedagogisch karakter en werd het door ouders aangegrepen als middel om zelfreflectie aan te leren. Kinderen dienden dagelijks na te denken over goed en kwaad en werden hierop regelmatig gecontroleerd door

¹⁵ In tegenstelling tot het dagboekschrijven in Europa, werd het dagboekschrijven in Amerika al in de achttiende eeuw gekenmerkt door het gebruik van voorgedrukte dagboeken: Molly McCarthy, *The Accidental Diarist: A History of the Daily Planner in America* (Chicago: Chicago University Press, 2013), 1-11.

¹⁶ McCarthy, *The Accidental Diarist*, 1-11.

hun ouders.¹⁷ In tegenstelling tot de autobiografie, werd het dagboek gelezen in de intieme kring van het gezin en nauwe vrienden. De autobiografie had een meer publiek karakter en was daardoor verbonden aan eeuwenoude literaire conventies die teruggingen op de kerkvader Augustinus van Hippo als een van de meest prominente vertegenwoordigers van het genre. Bovendien bevatte de autobiografie, vanwege de temporele afstand waarmee het is geschreven, een nauwkeurig geconstrueerd verhaal. Auteurs wilden een positief beeld overbrengen op de lezers van het medium, waardoor de grens tussen feit en fictie werd opgerekt.¹⁸

Het bijhouden van dagboeken door kinderen bevond zich gedurende de laatste decennia van de achttiende eeuw op een keerpunt. De hausse die ontstond binnen het genre, was, zoals Baggerman stelt, een gevolg van de pedagogische adviezen van Verlichtingsfilosofen als John Locke en Jean Jacques Rousseau. Beiden pleitten voor de noodzaak van ouderlijke controle op de gemoedstoestand van het kind. Locke beschouwde de jongeling als tabula rasa, ofwel een onbeschreven blad dat tijdens de opvoeding gevuld werd door confrontaties met de naaste omgeving. Het was de taak van opvoeders een veilige haven te creëren waarin het kind gestimuleerd werd het goede te doen en kwade te laten. Afwijkend aan het verlichtingsideaal vergeleek Rousseau het kind met een zaadje dat in de natuur de ruimte moest krijgen te ontkiemen. Rousseau waarschuwde opvoeders voor culturele impulsen uit verkeerde lectuur. Ouders dienden weg te blijven van goedbedoelde adviezen uit de literatuur die de vrije opvoeding van het kind belemmerden. Interventie was enkel geoorloofd om negatieve invloeden uit te bannen en de natuurlijke toestand te herstellen. Deze observerende methode vond zijn weerslag in de pedagogische lectuur die het advies gaf de bezigheden en ontwikkeling van het kind vast te leggen op schrift. Kinderen dienden, bij wijze van zelfbeproeving, verslag te doen van dagelijkse activiteiten en studieresultaten ter bevordering van zelfkennis en tijdsbesef. Niet zelden kregen ouders het advies in pedagogische literatuur om de schrijfprijken van het kind te controleren en aan te vullen. Deze literatuur, voornamelijk van filantropijnse signatuur, adviseerde huisvaders slechte gedragingen bij het kind op te sporen en nauwkeurig bij te houden, zodat zij de kinderen er op een rustig moment mee konden confronteren. Het dagboek kon op deze manier door ouders ingezet worden om controle te houden op de gevoelswereld van het kind en om een volledige bekentenis af te dwingen bij foutief gedrag. Veel van de kinderdagboeken, waaronder dat van Pieter

¹⁷ Dekker citeert onder andere een kindergedichtje van Pieter 't Hoen: 'Mijn vader zegt dat ik vooral / Mijzelfs moet leeren kenne / Opdat ik op dit aardsche dal / Mij leer aan deugd gewennen.' Geciteerd in: Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't Grote Licht: Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1995), 28.

¹⁸ Dekker, *Uit de schaduw in 't Grote Licht*, 7-32.

Pous, betreffen dan ook een naderhand gestileerde versie waarin de opmerkingen van ouders ter harte genomen zijn. Pas in de negentiende eeuw ontstond een introspectieve variant van het autobiografisch schrijven als intieme vriend van de adolescent.¹⁹

Een soortgelijke dubbelfunctie van het dagboek als intieme vriend en pedagogisch dwangmiddel, is bijzonder duidelijk geworden in het onderzoek naar de dagboeken van de Delftse regentzoon Otto van Eck. Zijn dagboeken worden uitvoerig bestudeerd in het standaardwerk van Baggerman en Dekker, die met het terugdringen van het bronnencorpus tot één hoofdpersoon een nieuwe onderzoeksmethode creëerden voor de studie naar kinderdagboeken. Hierin bepaalde de inhoud van de dagboeken van Otto het onderzoeksprogramma. Als tijdgenoot van Pieter Pous - die slechts drie jaar ouder was - maakte ook Otto de Bataafse Revolutie van dichtbij mee. Otto's vader Lambert van Eck en zijn oom Pieter Paulus, vervulden vooraanstaande posities in het revolutionaire stadsbestuur van Den Haag. De politieke omwentelingen van de laatste decennia van de achttiende eeuw luidden een tijdperk in van nieuwe politieke spelregels en een nieuw individualistisch bewustzijn. Traditionele machtsverhoudingen van het *Ancien Régime* werden afgebroken door de scheiding van kerk en staat en de afschaffing van gilden. Een grondwet bepaalde de vrijheden van individuen die verantwoordelijkheid droegen in de politiek door de invoering van het stemrecht. Het dagboek van Otto reflecteert dit nieuwe burgerideaal en de gespannen relatie tussen de theorie en praktijk ervan. Zijn ouders poogden met de schrijverspraktijk van Otto en zijn strenge lectuurdieet de juiste emoties aan te leren als mensenliefde en medelijden. Negatieve gevoelens als agressie, jaloezie en zelfmedelijden werden vermeden of bestraft. Meer nog als een intieme vriend, functioneerde het dagboek van Otto als communicatiemiddel tussen ouder en een opgroeiend kind. Tot een gestileerde versie van het dagboek bracht hij het niet: Otto overleed op zeventienjarige leeftijd.²⁰

Eenzelfde onderzoeksmethode als Baggerman en Dekker hanteert de Zwitserse cultuurhistoricus Brigitte Schnegg in haar studie naar het dagboekschrijven van de achttiende-eeuwse Zwitserse magistraatsdochter Henriette Herport. Maar liefst vijf dagboeken van haar zijn bewaard gebleven, waaronder één die zij in het midden van de achttiende eeuw begon als achtjarig meisje op last van haar vader Johann Anton Herport. Na een schrijfpauze van vijftien jaar kroop zij, toen zij de dertig was gepasseerd, opnieuw in de pen en volmaakte zij de als kind aangeleerde

¹⁹ Arianne Baggerman, 'Het kinderdagboek als spiegelbeeldig universum: Verlichte pedagogiek en de opkomst van kinderdagboeken rond 1800,' *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2004), 40-65.

²⁰ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck: Een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Revolutie* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009), 9-16.

zelfobservatie. Haar routine en discipline in het dagboekschrijven, alsmede de groeiende intimiteit tussen de schrijver en het medium, reflecteert de theorie van het zelf van de Franse wetenschapsfilosoof Michel Foucault. Foucault stelt dat het vermogen tot zelfdisciplineren onderdeel is van de beschaving die voorgeschreven wordt aan individuen om betekenis te verlenen aan de eigen identiteit. Zelfobservatie is het proces waarmee een individu het eigen gedrag of lichaam reguleert met het doel een bepaalde staat van geluk of acceptatie te bewerkstelligen. Hoewel dit een cognitieve vaardigheid betreft, wordt het beïnvloed door machtsstructuren in overheidscontrole, taaltekens en productie-eenheden. Schnegg ontwaart, overeenkomstig de these van Baggerman en Dekker, een stevige ouderlijke controle op het dagboekschrijven van Henriette als kind. De bemoeienissen van haar vader betroffen niet enkel de intieme gevoelswereld van zijn dochter maar ook haar onderwijs, leetuurdieet en dagindeling. Een strikte indeling van de dag past bij de protestantse opvoedingspraktijk in het Zwitserland van de achttiende eeuw, waarin zelfdiscipline en vaderlijk gezag nodig geacht werden voor de ontwikkeling van de christelijke vrouw.²¹

Waar de sturende kracht van de ouderlijke inmenging zichtbaar wordt in de achttiende-eeuwse dagboeken van Otto van Eck en Henriette Herport, lijkt deze te ontbreken in negentiende en twintigste-eeuwse dagboeken van Nederlandse kinderen. Uit de analyse van tien negentiende-eeuwse kinderdagboeken, concludeert de Amsterdamse boekhistoricus Pim den Dekker dat de Nederlandse schrijverspraktijk een hoge mate van vrijheid genoot. Het bronnencorpus dat door Den Dekker is bestudeerd, bestond uit vier meisjes en vijf jongens afkomstig uit de gegoede burgerij en adel. Onder hen bevonden zich ook drie leden van de Amsterdamse koopmansfamilie Boissevain.²² In tegenstelling tot Engelse en Amerikaanse tijdgenoten, schreven acht van de negen kinderen in een gelinieerd schrift. Slechts één daarvan schreef zijn aantekeningen in een schrift waarin de datum reeds gedrukt stond. Een dagboek zonder voorgedrukte data bood daarentegen geen garantie op lange uithalen, twee schrijfsters verloren gaandeweg hun enthousiasme en vervielen van intieme bekentenissen in spaarzame aantekeningen met een zakelijk karakter. Het schrijven van de categorie

²¹ Brigitte Schnegg, "Tagebuchschreiben als Technik des Selbst: Das 'journal de mes actions' der Bernerin Henriette Stettler-Herport (1738-1705)," in *Frauen in der Stadt Selbstzeugnisse des 16-18. Jahrhunderts*, ed. Daniela Hacke et al. (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2004), 103-130.

²² Pim den Dekker, "Weet, dat er niets indiscreeter is dan een andermans journaal te lezen" De functies van negentiende-eeuwse jeugddagboeken," *De Negentiende Eeuw* 39:2 (2015), 141-162. De dagboeken van de familie Boissevain zijn een geliefde bron bij historici. Zie hiervoor onder andere: Willemijn Koning, "De Boissevains in brieven: Een case study naar de relatie tussen vader en zoons uit de gegoede burgerij in negentiende-eeuws Amsterdam," *Skript Historisch Tijdschrift* 32:3 (2014), 144-156; Pieter Stokvis, *Het intieme Burgerleven: Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2005); Charles Boissevain, *Onze Voortrekkers: De geschiedenis van eenige leden der familie Boissevain* (Amsterdam: Algemeen Handelsblad, 1906).

auteurs die het dagboek gebruikten als geheugensteun, stond in contrast met de zielenroerselen van schrijvers die hun intieme gevoelsleven aan het papier toevertrouwden. Caroline Boissevain verzamelde in haar dagboek allerhande visitekaartjes, menukaartjes, tafelschikkingen, concert- en theaterprogramma's. Hoewel beide schrijverspraktijken naast elkaar bestonden en in sommige gevallen afgewisseld werden, hielden alle dagboekschrijvers een nauwkeurige sociale boekhouding bij. Regelmatig beschreven zij het bezoek aan vrienden en gezellige uitstapjes met familieleden.²³

Adolescentendagboeken van meisjes in het midden van de twintigste eeuw modelleerden zich, naar het voorbeeld van het intieme dagboek van Anne Frank, tot imaginaire hartsvriendin. Het dagboek van Anne Frank, alsmede het fictieve jongensdagboek van Adriaan Mole vormde voor hen een voorbeeld, blijkt uit een enquête gehouden op twee middelbare scholen in 1990.²⁴ Meisjes op deze scholen beperkten, zoals de Nijmeegse literatuurwetenschapper Sonja Heebing stelt, de aantekeningen tot introverte en geheime bekentenissen die gematerialiseerd werden in het slotje dat het schrift afslot van ongeoorloofde lezers. Het autobiografisch schrijven van tieners fungeerde voor hen als verbeelde tussenruimte waarin de adolescent vrijspel heeft voor het creëren van een eigen identiteit. Meer nog dan een getrouwe weergave van dagelijkse activiteiten, functioneerde het intieme dagboek als overgangsobject van kind naar tiener. Kinderen in de leeftijd van twaalf tot dertien jaar verloren de kinderlijke belevingswereld en weekten zich los van de afhankelijkheidsrelaties met ouders. Nieuwe vriendschappen waren daarentegen nog te pril om te dienen als vertrouwelijke gesprekspartner. Het emotionele vacuüm dat ontstond door deze nieuwe omgangsvormen met familie en vrienden, werd door deze schrijvers opgevuld met de verbeelding van een hartsvriendin in een papieren dagboek. Een conversatie met het medium fungeerde als plaatsvervanger van lijfelijke conversaties die tieners misten in hun stormachtige ontwikkeling maar hard nodig hadden in tijden van crisis.²⁵

De studie naar kinderdagboeken in Nederland is, met name dankzij het werk van Baggerman en Dekker, op gang gekomen. Historisch onderzoek naar dit onderwerp in landen als Frankrijk en Duitsland, blijft steken op de inspanningen van een handjevol auteurs als de bovengenoemde Schnegg of de Franse cultuurhistoricus Marilyn Himmesoëte. Himmesoëte stelt dat Franse tieners in de negentiende eeuw het dagboek weliswaar geschonken kregen van hun ouders maar dit al gauw gingen gebruiken voor eigen doeleinden. Van ouderlijke controle op de emotionele leefwereld was,

²³ Pim den Dekker, "Weet, dat er niets indiscreeter is dan een andermans journaal te lezen", 141-162.

²⁴ Het geheime dagboek van Adriaan Mole 13 3/4 jaar van de Britse schrijfster Sue Townsend werd gepubliceerd in 1982 en vervolgens vertaald in het Nederlands. Sonja Heebing, "Lief dagboek' Het dagboek als de hartsvriendin in de adolescentie," in *Het is meisjes menens: inleiding meisjesstudies*, ed. Ineke van der Zande et al. (Amersfoort: Acco Uitgeverij, 1991), 193-208.

²⁵ Heebing, "Lief dagboek", 193-208.

zoals in de hierboven genoemde gevallen van Otto en Henriette, geen sprake. In tegenstelling tot het dagboekschrijven in Engeland en Amerika, dat sterk beïnvloed werd door voorgedrukte schriften en kalenders, was het medium in Frankrijk bovendien minder onderhevig aan literaire conventies. Tieners gebruikten het dagboek zowel los, als in combinatie met een kalender of agenda waardoor de aard van de aantekeningen variëren van dagelijkse krabbels over geplande activiteiten tot sporadische, intieme bekentenissen. Beide soorten dagboekschrijvers poogden op hun eigen manier betekenis te verlenen aan het tijdsverloop van verleden, heden en toekomst. Die splitsten zich op in twee perspectieven van tijd die regelmatig een spanningsveld opleverden tussen activiteit en ontspanning. Op het moment dat de tieners een drukke agenda hadden en veel beleefden, was er weinig tijd om in het dagboek te schrijven en betreurden zij het gebrek aan aantekeningen. Andersom beklagden zij zich over verveling en tijdsverspilling als er voldoende tijd was te schrijven maar ze door het gebrek aan activiteit het gevoel hadden niet productief te zijn. Het gevoel dat tieners hun tijd nuttig moesten besteden, was een resultaat van een intrinsiek en extrinsiek gevoeld besef van temporaliteit. Dit intrinsieke besef werd aangewakkerd door de angst te sterven aan bacteriële infectieziekten maar ook door de theorieën en zienswijzen op het verschijnsel tijd uit populaire lectuur als Don Quichot van de Spaanse romanschrijver Miguel de Cervantes.²⁶ In deze roman stelt de schildknaap van Don Quichot van La Mancha dat voorbijgaande dagen zo op elkaar lijken, dat zij enkel verschillen in de veranderende naam. Het intrinsieke besef kwam voort uit het idee dat de kindertijd tijdelijk was en een zorgelijk, volwassen leven op de loer lag. Voor die tijd wilden de tieners genieten van het vrije leven en, als het even kon, een geschikte levenspartner vinden.²⁷

Dagboekhistorici leggen een opvallende eensgezindheid aan de dag betreffende de vorm en functies van het genre. Het achttiende-eeuwse dagboek wordt gekenmerkt door het gestileerde en welhaast onpersoonlijke karakter ervan. Auteurs gebruikten de geschriften niet om hun diepste geheimen prijs te geven maar als geheugensteun of sociale boekhouding die hen grip gaf op het verloop van de tijd. Ze krijgen veelal het verwijt van moderne lezers informatie te verhullen of te verzwijgen op cruciale momenten en pagina's vol te schrijven over ogenschijnlijk onbeduidende gebeurtenissen. In sommige gevallen leidde, zoals de Rotterdamse cultuurhistoricus Jeroen Blaak stelt, schaamte ertoe dat auteurs of nabestaanden passages met gevoelige informatie uit het dagboek

²⁶ Onder andere de negentiende-eeuwse, Franse dagboekschrijfster Pauline Weill refereerde in februari 1858 aan deze passage in Don Quichot: Marilyn Himmesoëte, "Writing and Measuring Time: Nineteenth-Century French Teenagers' Diaries," in *Controlling Time and Shaping the self: Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*, ed. Arianne Baggerman et al. (Leiden: Brill, 2011), 147-168. 160.

²⁷ Himmesoëte, "Writing and Measuring Time," 147-168.

scheurden of besmeurden met inkt.²⁸ Negentiende-eeuwse dagboekschrijvers hadden de neiging het omgekeerde te doen. Het dagboek zagen zij als intieme vriend waaraan gevoelige informatie toevertrouwd kon worden. Gedreven door de honger naar intriges en emotionele bekentenissen, beperken historici zich tot negentiende-eeuws of twintigste-eeuws bronmateriaal. Die verkiezen veelal dagboeken van schrijvers uit eenzelfde leeftijdscategorie, getuige de studies van Himmesoëte en Den Dekker naar het dagboekschrijven van tieners in de negentiende eeuw.²⁹ Baggerman en Schnegg wagen zich weliswaar aan een achttiende-eeuws dagboek maar bestuderen beide een beperkte leeftijdscategorie. De hoofdpersoon van Baggerman stierf op zeventienjarige leeftijd, terwijl Schnegg het schrijven van Henriette Stettler als kind vergelijkt met het schrijven van Henriette als dertigjarige vrouw.³⁰ In deze studie zal het kinderdagboek van Pieter Pous centraal staan dat hij schreef tussen 1790 en 1795. Als dagboekschrijver bevond hij zich op het snijvlak van de achttiende en negentiende eeuw. Ook hij was echter niet geneigd het achterste van zijn tong te laten zien. Intieme reflecties werden door hem zorgvuldig verwijderd toen hij het kinderdagboek stileerde in een nette versie. Wel begon voor hem een nieuw leven toen de provincie Zeeland in 1795 capituleerde in de oorlog tegen de Fransen en hij een half jaar later ging studeren aan de universiteit in Leiden. De kindertijd van Pieter was bovendien een opmars naar een rijke politieke en maatschappelijke carrière. Die beschreef hij in drie andere dagboeken tussen 1796 en 1808.³¹

1.3 Individu binnen de geschiedwetenschap

Het historisch onderzoek naar egodocumenten in Nederland en daarbuiten kent, zoals Dekker stelt, een opleving vanaf het midden van de twintigste eeuw. Dit is met name het resultaat van de inspanningen van de Amsterdamse historicus Jacques Presser, die met zijn colleges over autobiografisch schrijven veel studenten en belangstellenden inspireerde tot het vastleggen van hun persoonlijke levensverhalen.³² Als naamgever aan het fenomeen, gaf Presser de term egodocument aan ‘die historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een ‘ik’ of een enkele keer (Caesar, Henry Adams) een ‘hij’, als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst

²⁸ Jeroen Blaak, ‘‘Waarom saaie dagboeken boeiend zijn,’’ *Spiegel Historiael* 40 (2005), 136-137.

²⁹ Himmesoëte, ‘‘Writing and Measuring Time,’’ 147-168; Den Dekker, ‘‘Weet dat er niets indiscreeter is dan een andermans journaal te lezen,’’ 141-162.

³⁰ Schnegg, ‘‘Tagebuchschreiben als Technik des Selbst,’’ 103-130; Baggerman en Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck*, 9-16.

³¹ Zeeuws Archief, Familie Mathias-Pous-Tak van Poortvliet 1386 (1462-1944), inv. nr. 330, 331, 332, 333.

³² Rudolf Dekker, ‘‘De erfenis van Jacques Presser: Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap,’’ *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29:1 (2002), 19-37; Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, ‘‘Jacques Presser: Egodocuments and the Personal Turn in Historiography,’’ in *Cher Philippe: A Festschrift for Philippe Lejeune on the Occasion of his 80th Birthday. Essays on a life, life Writing and autobiographical Theory* (Amsterdam: Panchaud, 2018), 90-109.

aanwezig.”³³ Later formuleerde hij de definitie beknopter als: “die documenten, waarin een ego zich opzettelijk en onopzettelijk onthult - of verbergt.”³⁴ Daaronder vielen autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven. Hoewel Presser nooit een verhandeling publiceerde over het gebruik van deze bronnen in historische studies, was zijn incorporatie van dagboeken en mondelinge ervaringsverhalen in zijn studie naar de jodenvervolging in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog, baanbrekend. Zijn werk *Ondergang* werd door critici met argwaan ontvangen vanwege de subjectiviteit van de bronnen.³⁵ Egodocumenten waarin auteurs de literaire vrijheid hadden de werkelijkheid te verdraaien, pasten niet binnen de heersende opvattingen over feitelijke geschiedschrijving van de Duitse politiek historicus Leopold von Ranke. Ranke en de zijnen prefereerden chronologische uiteenzettingen van politieke en economische ontwikkelingen op lange termijn boven memoires die weleens geromantiseerd konden zijn door de auteur.³⁶

Binnen de ideeëngeschiedenis behield het egodocument, zoals de Amerikaanse cultuurhistoricus Michael Mascuch stelt, zijn waarde. Geïnspireerd door de hermeneutische methode van de Duitse wetenschapsfilosoof Wilhem Dilthey, werd de autobiografie een betrouwbare bron geacht voor de studie naar individualisering in Europa. Een dergelijke studie werd bijvoorbeeld gedaan door de eerdergenoemde Misch, die de opkomst van de autobiografie in de Renaissance in verband bracht met de emancipatie van de Bourgeoisie en de ontwikkeling van individuele perspectieven op de wereld. Hij maakte hiervoor gebruik van de these van de Zwitserse kunsthistoricus Jacob Burckhardt. Burckhardt stelde dat het individuele zelfbewustzijn in de Middeleeuwen bepaald werd door nauwe familiebanden, feodalisme en de kerk. Vanaf de vijftiende eeuw stond echter het autonome individu centraal. Dit kwam naar voren in wiskundige verhandelingen als die van de Italiaanse kunstschilder Leon Battista Alberti, waarbij het individu en de eigen perceptie het middelpunt vormden. Het beschrijven van het eigen leven werd vanaf de vijftiende eeuw, naast het beroep van de hoofdpersoon als primaire activiteit, beschouwd als constructief element voor een gedenkwaardig bestaan.³⁷

In de jaren zeventig van de twintigste eeuw vond de oproep van Presser tot de studie naar egodocumenten, weerklank in de mentaliteitsgeschiedenis. Deze geschiedkundige stroming

³³ Geciteerd in: Dekker, “De erfenis van Jacques Presser,” 19.

³⁴ Geciteerd in: Ibid., 19.

³⁵ Jacques Presser, *Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1965).

³⁶ Dekker, “De erfenis van Jacques Presser,” 19-37.

³⁷ Michael Mascuch, Rudolf Dekker en Arianne Baggerman “Egodocuments and History: A Short Account of the Longue Durée,” *The Historian* 78 (2016), 11-56, 11-34; Dekker, “De erfenis van Jacques Presser,” 19-37.

probeerde, zoals Mascuch stelt, de eerdere kritiek van Ranke op de subjectiviteit van het bronnenmateriaal te weerleggen door gebruik te maken van sociologische methoden waarin een groot corpus van egodocumenten werd geanalyseerd. Voorbeelden van deze macrogeschiedkundige methode zijn de sociaal historische studies naar autobiografieën en dagboeken van fabrieksarbeiders en boerenknechten in Duitsland, Engeland en Frankrijk.³⁸ Ook de Nijmeegse cultuurhistoricus Roelof van Gelder analyseerde een honderdtal dagboeken, reisverslagen en autobiografieën voor zijn studie naar Duitse werknemers in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie.³⁹ Zij poogden, in navolging van de these van de Duitse socioloog Max Weber, een verband te leggen tussen het protestantse ethos en de sociaaleconomische ondernemingszin. Voor hen is het egodocument, zonder oog te hebben voor de vorm en functies van het genre, een toeleverancier van feitelijke historische kennis.⁴⁰ De kwestie van de subjectiviteit van individuele egodocumenten verloor vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw betekenis toen een andere stroming binnen de mentaliteitsgeschiedenis, de microgeschiedenis, de analyse van literaire en inhoudelijke aspecten van een opzichzelfstaande tekst, waardevol achtte. In tegenstelling tot de sociaal historische benadering van egodocumenten, richtten microhistorici zich op het zelfbewustzijn en de denkbeelden van een enkel individu.⁴¹

De belangstelling voor egodocumenten is, zoals Baggerman stelt, toegenomen door de veranderende oriëntatie van historici onder invloed van het postmodernisme. Meer dan eens hebben historici een voorkeur ontwikkeld voor de reconstructie van de subjectieve beleveniswereld van historische actoren. Egodocumenten maken het mogelijk studies uit te voeren naar het culturele leefklimaat van historische actoren die in de traditionele geschiedschrijving nauwelijks een voet aan de grond kregen, zoals vrouwen, kinderen, arbeiders en slaven. Een analyse van de vorm en functies van verschillende teksten maakt het mogelijk inzicht te krijgen in mentaliteiten, opinies en denkbeelden die dominant waren in de ruimtelijke context van tijd en plaats waarin het geschreven is. Tegelijkertijd blijken de eerdergenoemde valkuilen van het egodocument, een kracht te zijn in tijden waarin het begrip waarheid wankelt. Auteurs van autobiografische teksten hadden de vrijheid

³⁸ Mascuch verwijst onder andere naar: John Burnet, David Vincent en David Mayall, *The Autobiography of the Working Class: An Annotated, Critical Bibliography* (Brighton: Harvester Press, 1987); Mary Jo Maynes, *Taking the Hard Road: Life Course in French and German Workers' Autobiographies in the Era of Industrialization* (North Carolina: North Carolina Press, 1995); Bjarne Stoklund, 'On Interpreting Peasant Diaries: Material Life and Collective Consciousness,' *Ethnologica Europea* 2 (1979): 191-206.

³⁹ Geciteerd in Mascuch: Roelof van Gelder, *Het Oostindisch avontuur: Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)* (Nijmegen: SUN, 1997).

⁴⁰ Mascuch, 'Egodocuments and History,' 11-56, 34-56; Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser,' 19-37.

⁴¹ Mascuch, 'Egodocuments and History,' 11-56, 11-34.

zichzelf en de werkelijkheid te modelleren naar hun eigen visie.⁴² De wijze waarop auteurs van egodocumenten betekenis gaven aan de eigen identiteit en de wereld om hen heen, vormt, zoals Mascuch stelt, een nieuw stadium in het historisch onderzoek naar egodocumenten. Anders dan de microgeschiedkundige analyse van de subjectieve beleveniswereld, wordt het egodocument in deze benadering bestudeerd als een sociaal en persoonlijk medium voor communicatie en zelfkennis. Een voorbeeld hiervan zijn de studies van Baggerman en Blaak naar de subjectieve leescultuur en het dagboek als instrument voor kennisverwerking.⁴³

Ook de historische ontwikkeling van het ego in egodocumenten is sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw, met name dankzij de culturele en linguïstische omwentelingen van de geschiedwetenschap, onderwerp van studie geworden.⁴⁴ Het moderne tijdsbesef dat ontstond in de late achttiende eeuw ging, zoals de Britse cultuurhistoricus Peter Burke stelt, gepaard met nieuwe perspectieven op zelfontwikkeling. Termen als zelfhulp, zelfformatie en zelfinstructie werden vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw gebruikt om duiding te geven aan het individuele leerproces. Daarbij bepaalden twee tegenovergestelde modellen van zelfontwikkeling de richting. In de laatste decennia van de achttiende eeuw maakten veel autobiografen, waaronder de Duitse romanschrijver en natuurkundige Johann Wolfgang von Goethe, gebruik van een botanische metafoor.⁴⁵ Persoonlijke ontwikkeling werd in deze passieve benadering vergeleken met het planten van een zaadje dat alleen door ouderdom kon ontkiemen tot plant. Een meer actieve benadering van zelfontwikkeling ontstond in de eerste decennia van de negentiende eeuw, bijvoorbeeld bij de Schotse historicus en wiskundige Thomas Carlyle. Carlyle beschreef het proces van zelfontplooiing als het intensief opnemen van de kleuren en vormen die de wereld te bieden had.⁴⁶ Het individu werd in dit proces niet enkel gepresenteerd als tuin maar ook als tuinier. Dit actieve model weerspiegelt het moderne maakbaarheidsideaal waarbij het besef ontstond dat individuele actoren invloed uitoefenden op het maatschappelijk leven. Hoewel eerdere autobiografen wel degelijk blijk gaven van identiteitsontwikkeling, schreven zij met een grote temporele afstand over de levensfasen die achter hen lagen. Burke bestudeert ter illustratie van zijn these, de autobiografieën van drie generaties historici: eerst de autobiografie van de Italiaanse geschiedfilosoof Giambattista Vico uit

⁴² Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, "De gevaarlijkste van alle bronnen" Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven," in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2004): 3-22.

⁴³ Arianne Baggerman, "Lezen tot de laatste snik," 57-89. Jeroen Blaak, *Literary in Everyday Life: Reading and Writing in Early Modern Dutch Diaries* (Leiden: Brill, 2009).

⁴⁴ Mascuch, "Egodocuments and History," 34-56.

⁴⁵ Peter Burke, "Historicizing the Self, 1770-1830," in *Controlling Time and Shaping the self: Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*, ed. Arianne Baggerman et al. (Leiden: Brill, 2011), 13-32. 17.

⁴⁶ Burke, "Historicizing the Self," 18.

1730, daarna die van de Britse oudheidkundige Edward Gibbon uit 1792 en tot slot de autobiografie van de Britse kerkhistoricus John Henry Newman uit 1864. Terwijl Vico zijn zelfontwikkeling nog beschreef vanuit toevallige ontmoetingen met publieke figuren, schreef Newman over een geleidelijk proces van belangrijke levensfasen die zijn denken fundamenteel veranderden.⁴⁷

1.4 Aanpak en hoofd- en deelvragen

De inspanningen van Presser en het pionierswerk van Dekker heeft, zoals de Groningse cultuurhistoricus Leonieke Vermeer stelt, het historisch onderzoek naar egodocumenten in Nederland een voorsprong opgeleverd. Het heeft geleid tot een divers academisch landschap van methodologieën ontleent aan antropologische en filosofische studies naar herinneringsculturen, historisch tijdsbesef en lichamelijke gezondheid. Toch blijft het zichtveld van cultuurhistorici steken op negentiende-eeuwse egodocumenten die, vanwege de introspectieve neigingen van de auteur, veel gevoelige informatie prijsgeven.⁴⁸ Het autobiografisch schrijven van Pieter Pous is de aandacht van historici ten dele ontgaan. Geboren in de late achttiende eeuw buiten de Randstad, behoren zijn dagboeken niet tot de uitverkoren categorie egodocumenten die de voorkeur genieten. De Amsterdamse cultuurhistoricus Ronald Stroo heeft het kinderdagboek van Pieter in een doctoraalscriptie vergeleken met die van zijn tijdgenoot, de Middelburgse domineeszoon Jacobus Willemse de Fremery.⁴⁹ Baggerman analyseerde een klein gedeelte van het kinderdagboek in een beknopte studie naar jeugdliteratuur en leesculturen in de late achttiende eeuw.⁵⁰ In deze these wordt echter niet alleen een analyse op inhoud uitgevoerd maar vormt de hele leef- en denkwereld van Pieter het uitgangspunt. Getracht wordt om het egodocument dat Pieter uit zijn kindertijd achterliet te bestuderen als sociaal en persoonlijk medium voor communicatie en zelfkennis. Het kinderdagboek wordt dus zowel onderzocht op inhoud als op de achterliggende betekenis van het dagboekschrijven op het leven van Pieter. Een dagboekauteur creëert immers, zoals hierboven naar voren is gebracht, een narratief rondom zichzelf en de eigen positie ten opzichte van de buitenwereld. Om meer te weten te komen over de buitenwereld van Pieter, zal deze studie voor een

⁴⁷ Ibid., 13-32.

⁴⁸ Leonieke Vermeer, "Stretching the Archives. Egodocuments and Life Writing Research in the Netherlands: State of the Art," *Low Countries Historical Review* 135-1 (2020): 3-69.

⁴⁹ Ronald Stroo, "Het dagboek en de groei naar volwassenheid. Jacobus Willemse de Fremery en Pieter Pous: Twee Middelburgse jongheren aan het eind van de achttiende eeuw," (Doctoraalscriptie, Vrije Universiteit van Amsterdam, 1999).

⁵⁰ Arianne Baggerman, "Otto van Eck en de anderen: Sporen van jonge lezers in schriftelijke bronnen," in *Tot volle waschdom: Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*, ed. by Berry Dongelmans et al. (Den Haag: Biblion Uitgeverij, 2000). 211-224. De leespraktijk van Pieter Pous als kind wordt hier kort vergeleken met dat van zijn tijdgenoten, waaronder Otto van Eck.

deel leunen op de lectuur die circuleerde in het achttiende-eeuwse genootschapsleven in Middelburg.⁵¹

Een studie naar de functies van lezen en schrijven in het dagelijks leven is, voor de zeventiende en achttiende eeuw, uitgevoerd door Blaak. Blaak baseerde zich hiervoor op vier dagboeken uit verschillende perioden van de vroegmoderne tijd, waarvan de eerste afkomstig is van de Haagse schoolmeester David Beck uit 1624 en de laatste geschreven werd door Jacoba van Thiel uit Overschie tussen 1767 en 1770.⁵² De microhistorische aanpak in een studie naar de geschiedenis van het lezen maakt het, zoals Blaak stelt, mogelijk individuele motieven en betekenissen te traceren in het leesgedrag. De schaalreductie van het bronnencorpus wordt dan bewust ingezet om bestaande theorieën aan te vullen met de geestelijke lenigheid van mensen om invloed uit te oefenen op de sociale omgeving waarin zij leven.⁵³ Tegenover de zakelijke klantenbestanden van boekhandels, herbergt het egodocument informatie over de manier waarop mensen door middel van taal betekenis verleenden aan het lezen en de persoonlijke identiteit. Dit levert een aantal perspectiefwisselingen op. In de eerste plaats wordt het boek niet langer bestudeerd als autonoom medium maar als deel van een omvangrijke geschiedenis aan schriftelijke communicatie. Lezen en schrijven werd immers niet alleen gebruikt in boeken maar ook in de handschriftelijke cultuur van brieven, vlugge aantekeningen en dagboeken. In de tweede plaats kan achterhaald worden hoe verschillende publieken omgingen met het geschreven woord. Zelfhulpboeken en almanakken vroegen om een andere benadering dan periodieken of literatuur ter ontspanning. Anderen lieten zich voorlezen op straat, waar pamfletten en plakaten voorgedragen werden. In de derde plaats verkrijgt het boek hierdoor meer reliëf doordat het vergeleken wordt met andere vormen van communicatie, zoals het gesproken woord of het geschreven woord.⁵⁴

Hoewel Pieter geen aantekeningen achterliet over de boeken die hij als kind las, is deze stap

⁵¹ Buiten dit kinderdagboek, liet Pieter ook nog vier andere dagboeken en twee leesdagboeken na. Pieter beschreef zijn drie overige dagboeken in de opeenvolgende perioden van 1796 tot 1800, 1800 tot 1804 en ten slotte 1804 tot 1808. Zijn literatuuraantekeningen hield hij bij in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Een logboek beslaande de jaartallen 1819 tot en met 1847, waarin hij onder andere de landbouwactiviteiten op de grond bij zijn buitenplaats Hof ter Linde in Oostkapelle noteerde, blijft in deze studie buiten beschouwing. Zij vormen, evenals de vele publicaties die Pieter achter zijn naam heeft staan, een invalshoek voor verder historisch onderzoek. ZA, MPTvP, inv. nr. 330, 331, 332, 333. Zie voor het logboek ook inv. nr. 334. De twee leesdagboeken staan vermeld onder inv. nr. 349.

⁵² Jacoba van Thiel schreef dit dagboek toen zij logeerde bij familie in Overschie. De twee andere autobiografische geschriften betreffen de dagelijkse notities van de Delftse aristocraat Pieter Teding van Berkhout over de jaren 1669 tot 1713 en de autobiografie van de Amsterdamse klerk Jan de Boer gedurende de periode 1694 tot 1764. Jeroen Blaak, *Geletterde levens: Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2004), 11-41.

⁵³ Blaak, *Geletterde levens*, 11-41; Giovanni Levi, "On Microhistory," in *New Perspectives on Historical Writing*, ed. Peter Burke et al. (Hoboken: Wiley, 2001), 93-13.

⁵⁴ Blaak, *Geletterde levens*, 11-41.

nodig vooraleer kennism gemaakt kan worden met de leef- en denkwereld van de jongen. Veel van de titels die aangedragen worden zullen dan ook suggesties zijn die worden gebaseerd op het sociale netwerk van zowel Pieter als zijn ouders. Het wordt waarschijnlijk geacht dat de boeken die geschreven werden door directe contacten gelezen werden door Pieter. Ook wordt het aannemelijk geacht dat Pieter vanwege het genootschapsleven van zijn ouders, kennis heeft gemaakt met de boeken die circuleerden in de wetenschappelijke en natuurkundige genootschappen. Zo kan op basis van de aantekeningen in het dagboek en het sociale netwerk van Pieter een beeld gevormd worden van de formatie van zijn identiteit. Het begrip identiteit wordt door de Britse cultuursocioloog Richard Jenkins gedefinieerd als de manier waarop individuen en collectieven zichzelf definiëren ten opzichte van anderen. Een identiteit onderhandelt over de verschillende of identieke karakteristieken en afkomsten van individuen en sociale groepen.⁵⁵ In tegenstelling tot het traditionele onderscheid tussen een individueel en collectief karakter, bestudeert Jenkins het begrip echter als proces van wederzijdse beïnvloeding. De identificatie van een individu met een sociale groep is vanuit deze benadering niet het resultaat van socialisatie en interactie maar van een dialectiek tussen een interne en externe definiëring van het eigen karakter. De interne definiëring van het karakter wordt bepaald door de manier waarop een individu tegen zichzelf aankijkt, terwijl de externe definiëring wordt vormgegeven door het reflecterend vermogen. Een individu is in staat het eigen karakter te beschouwen vanuit het perspectief van een toeschouwer, waardoor hij gedragingen van de sociale groep kan internaliseren en praktiseren. Specifieke gedragskenmerken worden beschouwd als uitingsvorm van identiteit en gecategoriseerd in politieke en maatschappelijke instituties die de grondslag vormen voor de gemeenschappelijke orde.⁵⁶

In deze studie wordt gebruikgemaakt van de theorie van Jenkins. Het proces van identiteitsvorming in het dagboek is het resultaat van een onderhandeling tussen interne definiëring en externe definiëring van het eigen karakter. Pieter reflecteerde in het dagboek doorgaans niet op zijn eigen emotionele beleveniswereld maar zag zichzelf als onderdeel van de maatschappelijke orde. Trouw beschreef hij iedere dag wie hij had ontmoet en wat had hij had gedaan, zelden liet hij daarbij het achterste van zijn tong zien. Vooraleer inzicht kan worden gegeven in de leef- en denkwereld van Pieter, zal er stapsgewijs kennism gemaakt worden met zijn familieleden, predikanten, leraren, hoogleraren en vrienden. Ook de politieke en maatschappelijke omwentelingen in de provincie en de beschrijvingen die Pieter daarvan achterliet, zullen het onderwerp van studie vormen in deze masterthesis. Geleid door de onthullingen en verhullingen van

⁵⁵ Richard Jenkins, *Social Identity* (Londen: Taylor & Francis, 2004), 7-26.

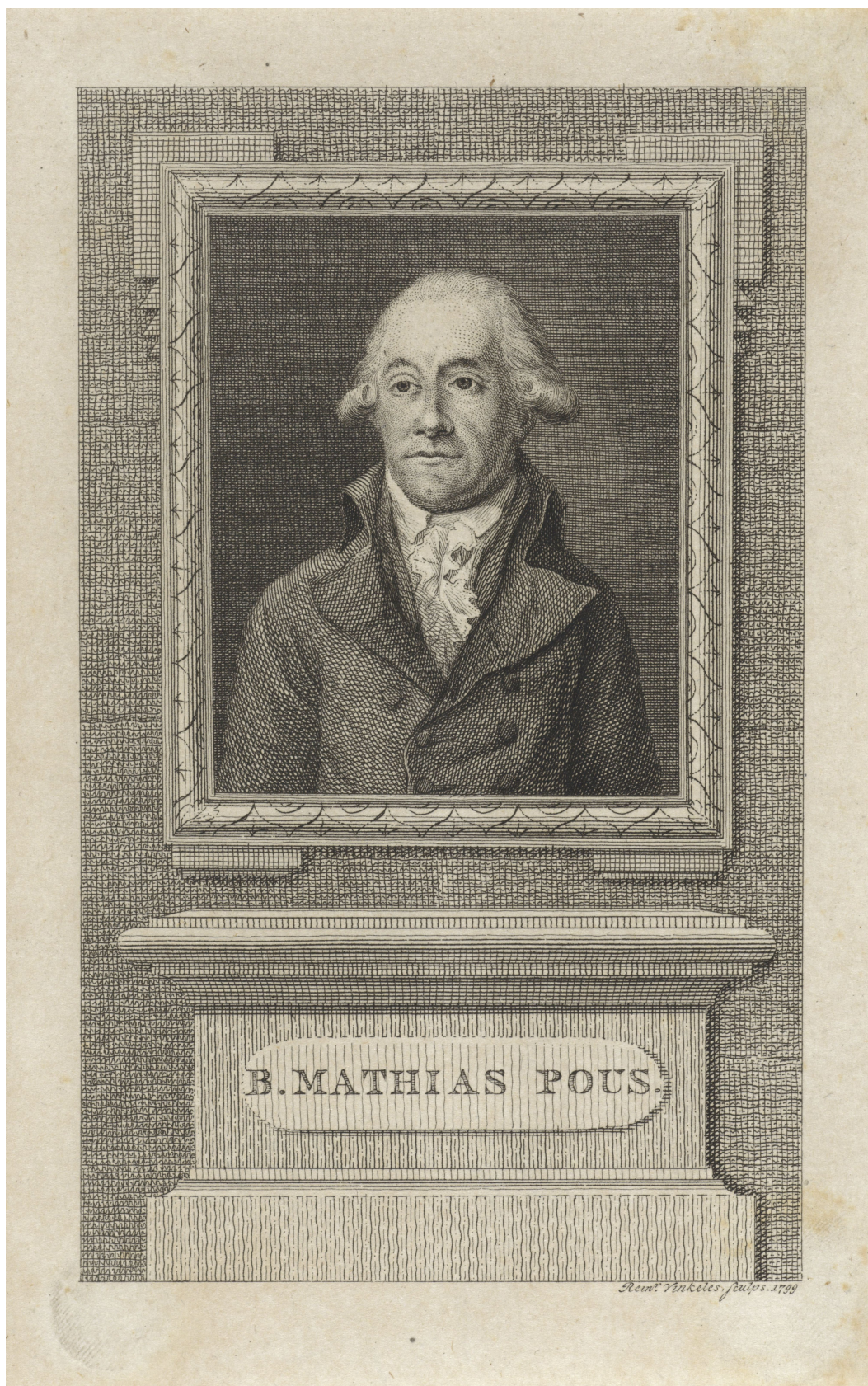
⁵⁶ Jenkins, *Social Identity*, 7-26.

de dagboekauteur in kwestie, kunnen historici zich niet baseren op een vooraf opgezette onderzoekshypothese. De historicus wordt meegetrokken in een vreemde wereld waarvan de schaduwen en lichtinvallen nog niet bekend zijn.⁵⁷ Wie anders dan Pieter kan zijn leef- en denkwereld het best aan het voetlicht brengen? Pieter zal geregeld zelf de pen nemen. Veel van zijn dagboek aantekeningen worden in deze studie geciteerd ter illustratie of versterking van de these. Er is daarbij gebruikgemaakt van de kritisch-normaliserende methode van historische transcripties zoals deze is opgesteld door het Nederlands Historisch Genootschap.⁵⁸

Ook in deze studie wordt het blikveld bepaald door de hoofdpersoon. Het stellen van vooraf opgestelde onderzoeksvragen is geen gemakkelijke opgave. In het hieropvolgende tweede hoofdstuk zal aandacht worden gegeven aan de intieme cirkel van familieleden die verantwoordelijk waren voor de opvoeding van Pieter. Voorts zal in dit hoofdstuk ook de religieuze opvoeding van Pieter door zijn predikanten bestudeerd worden. De deelvraag die beantwoord zal worden, luidt: Hoe schreef Pieter over zijn opvoeding binnen de familie en zijn religieuze vorming als belangrijk onderdeel daarvan? Het uitgangspunt van het derde hoofdstuk is het sociale netwerk van zijn vader Bonifacius en daarmee ook dat van hem. De deelvraag die beantwoord zal worden, luidt: Hoe droeg het sociale netwerk van Bonifacius en Pieter bij aan de leef- en denkwereld van Pieter in zijn dagboek? Tot slot zullen in het vierde hoofdstuk de politieke en maatschappelijke spanningen tijdens de Bataafse Omwenteling in Zeeland centraal staan. De gelijktijdige aanvang van zijn studententijd zal eveneens bestudeerd worden. De deelvraag die beantwoord zal worden, luidt: Hoe droegen de maatschappelijke spanningen tijdens de Bataafse Omwenteling en de aanvang van zijn studententijd bij aan een verandering in het dagboekschrijven van Pieter? Uiteindelijk zal de hoofdvraag beantwoord worden: Hoe construeerde Pieter Pous zijn leef- en denkwereld in het kinderdagboek die hij beschreef tussen de jaren 1790 en 1795?

⁵⁷ Baggerman en Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen’, 3-22.

⁵⁸ G.A.M. Beekelaar, *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden: samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* (Den Haag: Nederlands Historisch Genootschap, 1988), 11-13.

Afb. 1: Portret van Bonifatius Mathias Pous (1744-1787), Reinier Vinkeles (1795)

2. Een Verlicht gezin

Vrijdag den 9 dito 's morgens ten 11 uren reden papa en mama, zuster Ko'tje en ik naar 't huis van mijnheer De Witt op de Prinsegragt om de bloemmarkt te zien welke niet zeer brillant was, want 't regende zonder ophouden. Ten 1/2 2 uren reden wij van de heer De Witt, die ons een vriendelijk onthaal gedaan had, na huis. Wij aten die middag met grootmama Pous in onze kamer, want wij waren voornemens om een toertje te gaan rijden. Dog, 't slegte weer verhinderde ons in ons voornemen. Wij deden die middag nog eenige boodschappen, onder anderen bij La Faille om de stalen van de bruiloftsklederen van de Princes en de hofdame te zien welke zeer mooi waren. Ten 7 uren retourneerden wij in 't logement. 't Weer middelwijl opgeklaard zijnde, deed ik nog een wandeling in de tuinen. Ten 1/2 8 retourneerde ik in onze kamer.⁵⁹

Het zat Pieter tegen op vrijdag 9 juli 1790. Met veel woorden beschreef Pieter Pous dat zijn geplande activiteiten niet doorgingen vanwege het slechte weer. Een bezoek aan de bloemenmarkt was hem vanwege het slechte weer niet bevallen. De wandeling met zijn grootmoeder viel door de regenval eveneens in het water. Pieter bracht de middag grotendeels door op de kamer in het logement waar de familie sliep tijdens het tripje naar Den Haag. Toch beschreef hij de dag als alle anderen: nadat het weer was opgeklaard, was er ruimte voor de boodschappen en een avondwandeling in de tuin van het logement. De passage illustreert de functie van het dagboek voor Pieter als sociale boekhouding van zijn activiteiten en ontmoetingen. Met het oog op eventuele meelezers, werden persoonlijke bekentenissen en hartstochten vermeden in dagboeken uit de late achttiende eeuw. Liever hielden zij een sociale boekhouding bij, waarin trouw de activiteiten en sociale ontmoetingen van de dag genoteerd werden.⁶⁰ Ook Pieter was zo'n schrijver. Zijn dagboek bevat een naderhand gestileerde versie waarin intieme notities verwijderd of aangevuld werden met extra aantekeningen. Een gestileerd dagboek als deze verhult op zijn minst even veel als dat het onthult. Sporen van eventuele meelezers zijn zorgvuldig uitgewist. Datzelfde geldt voor bijgevoegde aantekeningen in de kantlijn van het dagboek. De deelvraag die in dit hoofdstuk

⁵⁹ Zeeuws Archief, Familiearchief Mathias-Pous-Tak van Poortvliet, inv. nr. 330, 9 juli 1790. Alle dagboek aantekeningen van Pieter in deze masterthesis zijn afkomstig uit het kinderdagboek dat geregistreerd staat onder inventarisnummer 330. Omwille daarvan zal ik het in vervolg alleen nog de datum van de aantekening vermelden.

⁶⁰ Baggerman, "Lost Time," 453-541.

beantwoord zal worden, luidt: Hoe schreef Pieter over zijn opvoeding binnen de familie en zijn religieuze vorming als belangrijk onderdeel daarvan?

2.1 Genealogische inleiding

Pieter Pous zag het levenslicht op 12 oktober 1777 als zoon van Bonifacius Mathias Pous en Anna Maria Steengracht, een huwelijk binnen het Zeeuwse regentenpatriciaat. Als dochter van de Raadspensionaris van Zeeland trouwde zij met de zoon van een schepen van de stad Zierikzee en bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie in de provincie. Voor Bonifacius was het zijn tweede huwelijk. Eerder trouwde hij, net als zijn zus Sara Maria Pous, met een lid van de familie De Beveren. Johanna Catharina de Beveren trouwde in 1770 met Bonifacius, maar overleed een jaar later in het kraambed van een dochter. Deze dochter stierf een jaar later aan tuberculose. Bonifacius kwam uit een gebroken gezin. Het huwelijk tussen zijn vader Pieter Pous en zijn moeder Sara Catharina Mathias werd ontbonden vanwege de driftbuien van Pous. De voogdij over Bonifacius werd toegewezen aan moeder Sara en grootvader Johan Constantijn Mathias, een voormalig burgemeester van de stad Middelburg. Sinds die tijd droeg hij de dubbele achternaam Mathias Pous. Hij studeerde, geheel volgens de familietraditie, rechten in Leiden en werd daarna benoemd tot schepen en thesaurier in de provinciehoofdstad. Uit deze functies werd hij in 1787 ontheven toen stadhouder Willem V besloot de Provinciale Staten en stadsbesturen in Holland en Zeeland te zuiveren van patriotse invloeden.⁶¹ Ook Bonifacius stond bekend als patriot en moest het veld ruimen.⁶² Wel mocht hij aanblijven als bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie en curator van de Latijnse School in Middelburg. In 1795 trad hij, toen de provincie capituleerde in de oorlog tegen het Franse leger van keizer Napoleon Bonaparte, toe tot de Provinciale Staten van Zeeland en nam hij zitting in de overkoepelende Staten-Generaal te Den Haag. Die functies voerde hij niet lang uit. Bonifacius overleed in 1797 nadat hij tevergeefs geprobeerd had te genezen van maagpijnen door de heetwaterbronnen te gebruiken in het Duitse kuuroord Aken.⁶³ Anna Maria Steengracht, de moeder van Pieter Pous, hertrouwde in 1801 met de Middelburgse predikant Johannes de Fremery. Pieter trouwde een jaar eerder met de dochter van deze predikant, Susanna Petronella de Fremery.⁶⁴

⁶¹ Zie voor een uitgebreide genealogische geschiedenis van de familie Pous: Stroo, "Het dagboek," 58-64; Franse x, *Schets van een Middelburgs regent: Bonifacius Mathias Pous, 1744-1797* (Middelburg: Commissie Regionale Geschiedbeoefening Zeeland, 1988), 6-38.

⁶² In het persoonlijk archief van Bonifacius Matthias Pous is een hekeldicht aan de familie van de stadhouder bewaard gebleven uit 1781 dat aangeplakt was op het Binnenhof in Den Haag. Het is niet bekend of Bonifacius de auteur van dit gedicht is. ZA, MPTvP, inv. nr. 135.

⁶³ Backera, *Schets van een Middelburgs regent*, 6-38.

⁶⁴ Ibid.

Naast zijn werk in het stedelijke en provinciale bestuur, was de vader van Pieter actief in een aantal sociëteiten. Deze sociëteiten weerspiegelen het late achttiende-eeuwse ideaal van de maakbare samenleving waarin de mens de morele plicht had op te komen voor de positie van zwakkeren. Sociale kwesties als armoedebestrijding, volksonderwijs en volksgezondheid kregen hierdoor steeds meer aandacht.⁶⁵ Zo was de vader van Pieter reeds in 1769 actief als directeur bij het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen, gericht op de brede verspreiding van wetenschappelijke kennis door de voordracht en publicatie van allerlei verhandelingen. Iedere maand kwamen de leden van het genootschap bijeen ter bevordering van 'deugd en waarheid'. Voor hen gold wetenschap als middel om vooruitgang tot stand te brengen. Het directeurschap van dit genootschap bestond vooral uit het verrichten van organisatorische werkzaamheden tegen een verhoogd contributiebedrag. Dergelijke ambassadeursfuncties onderstreepten de gegoede afkomst van het lid.⁶⁶ Ook was Bonifacius tot 1789 lid van het vrijmetselaarsloge *Loge la Philantropie* in Middelburg. Loges van de vrijmetselarij concentreerden zich op de begrippen vriendschap en deugd. Vriendschap werd beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor een harmonieus en deugdzaam leven. Kennisvergaring en zelfontplooiing waren dat eveneens.⁶⁷ Sommige vrijmetselaarsloges hingen dan ook de filantropijnse opvoedingsidealen aan van de Duitse pedagogen Joachim Heinrich Campe en Christian Gotthilf Salzmann.⁶⁸ Campe pleitte voor een beteugeling van passies en emoties. Kinderen waren vanaf hun geboorte begiftigd met individuele gevoelens en gaven, maar moesten leren deze op een juiste manier te gebruiken. Ouders konden de emoties van hun kinderen bijsturen door hen hierover notities te laten maken in dagboeken. Salzmann was voorstander van een onderwijsherziening. Hij stelde dat de ellende in de wereld veroorzaakt werd door een opvoeding gericht op het opdreunen van woordenlijsten, grammaticaregels en de catechismus. Leerlingen zouden in plaats daarvan een ambacht moeten leren van ambachtslieden die vragen konden beantwoorden over hun vak en de inkomsten. Theoretische vakken als aardrijkskunde en geschiedenis konden het best onderwezen worden in de eigen taal, waarbij de uitleg gebaseerd werd op het leven in de lokale gemeenschap. Nabijgelegen kloosters en graven zouden vanzelf interessante vragen oproepen bij kinderen die de docent in staat stelde kennis over te dragen.⁶⁹

⁶⁵ Baggerman en Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck*, 258-269.

⁶⁶ Wijnand Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom: Culturele genootschappen 1750-1815* (Amsterdam: Rodopi, 1987), 124-143.

⁶⁷ Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom*, 240-254.

⁶⁸ Zie voor de relatie tussen de vrijmetselarij en de filantropie: Baggerman en Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck*, 264-268.

⁶⁹ Ibid., 64-73.

2.2 Pedagogische uitstapjes

Met de Verlichte idealen van vader Pous in het achterhoofd, krijgt het tweehonderd pagina's tellende kinderdagboek van Pieter meer reliëf. De twaalfjarige Pieter begon zijn dagboek op maandag 5 juli 1790 met de aantekening dat hij met zijn ouders en zusje naar Den Haag voer op het statenjacht van Zeeland. Tijdens de reis werd het gezin vergezeld door oom en tante De Beveren en de familie Van den Haute. Het gezelschap verbleef die periode vaak op het landgoed Rustenburg in Den Haag, de buitenplaats van een familielid dat lid was van de Raad van State.⁷⁰ Gedwee noteerde Pieter de activiteiten die hij ondernomen had die dag en met welke personen hij was opgetrokken. Op zaterdag 10 juli had Pieter het klaarblijkelijk naar zijn zin gehad en deed uitgebreid verslag van zijn dag die om half negen 's ochtends begon met een vaartochtje op het binnenjacht van de Raad van State naar Leidschendam. Terwijl zijn vader een begrafenis bijwoonde van zijn nicht Sandra, voer de rest van de familie naar Leiden. In Leiden liepen zij over de Vlooienmarkt en de Vismarkt naar de Hogewoertspoort, alwaar zij een visite deden bij bewindhebber Temmink van de Verenigde Oostindische Compagnie. 's Avonds om zeven uur voer het gezin over Leidschendam en Voorburg terug naar Den Haag en nam het afscheid van de vriendelijke gastheer waar ze de avond doorgebracht hadden. Na afloop maakte Pieter de opmerking 'zeer content' te zijn geweest over zijn dag.⁷¹ Enthousiast was hij ook toen hij op vrijdag 19 juli met zijn vader een vuurwerkfeest in Middelburg bezocht:

Maandag den 19 dito 's morgens wat thema's gemaakt en mijn werk gedaan hebbende, ging ik 's middags in de koepel de passanten zien. 's Avonds ten 9 uren gingen wij eten en ten 1/2 10 uren ging ik met papa na de buitenplaats van de raadsheer Schorer om de illuminatie te zien, welke hij had doen maken bij occasie van 't ondertrouw van zijn oudste dogter met den oud pensionaris Lambregtsen, het welk zeer mooi was om te zien. Wij wandelden nog eenige tijd in 't bosch dewijl nog niet alles gereed was. Ten 12 uren 's nagts gingen wij weg zonder 't vuurwerk gezien te hebben. Men zeide maar 's nagts ten 2 uren te zullen geschieden, daar wij niet na konden wagten. Ten 1/2 1 kwamen wij thuis, daar wij mama reeds te bed vonden. Ten 1 uren ging ik ook na bed: in langen tijd zo laat niet na bed gegaan zijnde.⁷²

⁷⁰ 5 juli 1790.

⁷¹ 10 juli 1790.

⁷² 19 juli 1791.

Bonifacius nam zijn twaalfjarige zoon mee naar het lichtfeest dat gehouden werd ter ere van de ondertrouw van Maria Petronella Schorer en Nicolaas Cornelis Lambrechtsen, zelfs al duurde het feest tot middernacht. Pieter kon de lichtjes niet meer aanschouwen toen zijn vader om twaalf uur 's nachts besloot dat het te laat werd voor zijn twaalfjarige zoon en naar huis terugkeerde. Toch vond zijn vader het ongetwijfeld belangrijk dat zijn zoon, hoe jong ook, zijn gezicht liet zien op feest. De families Schorer en Lambrechtsen waren niet de allermindsten in de achttiende-eeuwse burgerij van Middelburg. Bovendien deelden zij dezelfde patriotse idealen. Maria Petronella Schorer was een dochter van Wilhelm Schorer, een lid van de Raad van Vlaanderen die vooral bekend werd vanwege zijn statige buitenplaats *Den Dolphijn* in Middelburg. Hier werd Maria in haar jeugd omringd door een fraaie rococotuin, drie oprijlanen en een ingewikkeld stelsel van kronkelige wandelpaden.⁷³ Mogelijk waren het deze kronkelpaden die door de jonge Pieter in het dagboek beschreven werden als het bos waar hij met zijn vader liep tijdens het feest. Ze trouwde er met Nicolaas Cornelis Lambrechtsen, die vanwege zijn kritiek op de stadhouder in 1787 uit zijn functie ontheven was. Na de Bataafse Omwenteling van de provincie Zeeland in 1795 werd Lambrechtsen lid van de Vergadering van Provisionele Representanten van het Volk Zeeland. In dit provisionele bestuur werd stapsgewijs de basis gelegd voor een nieuwe bestuurscultuur waarin het instituut van Eerste Edele werd afgeschaft en ook het platteland vertegenwoordigd zou worden. Hoewel de Franse *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* niet expliciet door de Zeeuwen gesteund werd, schaarden zij zich achter de *Verklaring van de rechten van de mensch en burger* die in 1795 door de Provisionele Representanten in Holland werd aangenomen. Deze verklaring, opgetekend door de Haagse commissievoorzitter Pieter Paulus, diende voor de Provisionele Representanten in Zeeland als een van de belangrijkste documenten voor het verdere verloop van de revolutie.⁷⁴

Eén van de hoofdbreken van dit revolutionaire bestuur was, zoals Van Sas stelt, de oprichting van een Nationale Conventie. Voor Zeeland bood deze conventie, als vervanger van de autonome provinciebesturen, de mogelijkheid grote problemen aan te pakken. De provincie had al langer te maken met teruglopende inkomsten maar het verlies van Zeeuws-Vlaanderen in 1795 aan de Franse bezetter, had de noodlijdende provincie aan de rand van de afgrond geduwd. Het dreigende vertrek van de Verenigde Oostindische Compagnie om deze reden, bracht ook de

⁷³ Zie voor een architectuurhistorische analyse van de bewaard gebleven tekeningen van de tuin van deze buitenplaats: Martin van den Broeke, *'Het pryel van Zeeland' Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016), 240-246.

⁷⁴ Deze Pieter Paulus is een oom van Otto van Eck, waarvan de dagboeken uitvoerig bestudeerd zijn in: Baggerman en Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck*. Zie voor een verhandeling over de strijd tussen radicale en gematigde patriotten in Zeeland: Niek van Sas, "Zeeland in de Bataafs-Franse Tijd: Van soevereiniteit naar vergetelheid," in *De metamorfose van Nederland*, 347-358.

resterende welvaart en werkgelegenheid in gevaar. Gesterkt door een patriots ideaal van een ondeelbare republiek die de schulden van de provincie zou overnemen, kon het idee van de Nationale Conventie op steun rekenen van radicale patriotten. Binnen de bevolking leefde deze steun minder. Tegenstanders van het plan, de meer gematigde patriotten, vreesden dat het streven naar het algemeen belang van een eenheidsstaat ten koste zou gaan van de provinciale soevereiniteit. Zeeland moest het dan afleggen tegen het grotere en rijkere Holland. Maar liefst drie volksvergaderingen die door het provisionele bestuur bijeengeroepen werden over het onderwerp, stemden tegen het voorstel. Pieter woonde er daarvan tenminste één bij. Begin 1796 gaven de Zeeuwen zich gewonnen nadat oproer dreigde te ontstaan toen een aantal gewapende volkssociëteiten zich gezamenlijk uitspraken als voorstander van de Nationale Conventie. Een aantal Zeeuwen reageerde onthutst. Jean Henri Appelius, de predikant van de Waalse Kerk waar Pieter iedere week naartoe ging, plaatste het besluit in perspectief van de handelsrivaliteit tussen Holland en Zeeland. Nu de provincie Zeeland niet meer voor zichzelf kon opkomen, zou de koloniale handel voorgoed gedomineerd worden door provincie Holland.⁷⁵ Ook Lambrechtsen was teleurgesteld over de beslissing van het provisionele bestuur om de eigen soevereiniteit op te geven en mee te werken aan de vorming van een soevereine staat. In zijn autobiografische schets vermeldt hij dat hij zich in 1796 bewust liet aanstellen als vice-consul van de koning van Denemarken in Zeeland, zodat hij niet meer gevraagd kon worden voor politieke functies. Met zijn dienstverband voor een vreemde staat kon hij niet meer benoemd worden in andere politieke functies.⁷⁶

Zover was het in 1790 nog niet. Toch is deze ontmoeting met een kopstuk van de gematigd patriotten in Zeeland, exemplarisch voor de uitstapjes die Bonifacius met zijn zoon maakte. Deze activiteiten werden door Pieter vervolgens gedisciplineerd voorzien van een nauwgezette beschrijving. Bonifacius greep dergelijke bezoeken aan om zijn zoon te onderwijzen in het patriotse ideaal. Dat gebeurde bijvoorbeeld tijdens de stranddagjes in Domburg die het gezin tijdens Pasen ondernam. Daarover verhaalde hij voor het eerst op dinsdag 26 maart 1791 toen het gezin met de hele familie De Beveren een tochtje maakte langs enkele buitenplaatsen en een strandwandeling maakte. Hier verwonderde Pieter zich over het lage water en een tweemast zeilschip dat met volle zeilen langs de kust vaarde. Vervolgens bezocht de familie de kerk en bekeken zij hier beelden van ruim tweeduizend jaar oud.⁷⁷ Een ander bezoekje aan een kustplaats werd in 1793 uitgebreider beschreven. Op zaterdag 27 juli 1793 bracht het gezin Pous een bezoek aan neef Sonsbeeck in

⁷⁵ Jean Henri Appelius, *De Staatsomwentelingen van 1795 in haren aart, loop en gevolgen beschouwd* (Leiden: D. Du Mortier en Zoon, 1801). Zie ook: Van Sas, "Zeeland in de Bataafs-Franse Tijd," 347-358.

⁷⁶ Ibid., 347-358.

⁷⁷ 26 maart 1791.

Westkapelle. Bij de familie Sonsbeeck werden koekjes gegeten en koffie gedronken alvorens zij met de jongeheer Reepmaker, een leeftijdsgenoot van Pieter die afkomstig was uit Rotterdam maar een periode verbleef bij Sonsbeeck, een wandeling over de zeedijk maakten. Toen het gezelschap later die dag een wandeling maakte door de duinen van Valkenisse, besloten Pieter en de jongeheer Reepmaker een duik te nemen in de woeste zee. Na tweeëneenhalf uur voegden de twee zich weer bij het gezelschap, dat inmiddels zeer ongerust naar hen aan het zoeken was.⁷⁸ Een jaar later brachten de familie De Beveren en de familie Pous opnieuw een bezoek aan Domburg met Pasen. Maandag 21 april 1793 bezocht het stel eerst Oostkapelle, alvorens zij een strandwandeling maakten en een hapje aten in het Schuttershof. Wederom bezocht de familie de kerk in Domburg. Pieter bracht de beelden in de badplaats nu in verband met de Batavieren:

Maandag den 21 dito reed ik 's morgens met mama, papa, zuster, oom en tante, neef en nigt De Beveren, tante Steengracht en juffrouw Falck met een wagen van twee en één van drie banken naar Oostcappel daar wij eens pleisterden, wat paasbrood aaten en de plaats van wijlen mevrouw Van Oostcappelle bezigtigden. Daarna reeden wij ten 1 uuren weer verder naar Domburg daar wij terstond eens naar 't strand gingen en aldaar wat wandelden. Vervolgens gingen wij eeten in 't Schuttershof en daarna gingen wij nog eenige buitenplaatsen bezigtigen en ook de kerk. Gelijk meede de Nealennia, zijnde een afgod die over eenige honderd jaren aan 't strand is aangespoelt en die te voren door de oude Batavieren, onze voorouders, is aangebeden. Na dit alles bezigtigd gingen wij nog eens naar 't strand en reeden ten 1/2 7 uuren weder naar huis terug daar wij, na onderweg eens gepleisterd te hebben, ten 1/2 10 uuren kwamen waarop wij ons als zeer vermoeijd zijnde, daadelijk ter rust begaven.⁷⁹

Pieter verbeterde zichzelf hier. De beelden waren niet duizend jaar geleden aangespoeld, maar honderd jaar geleden. Eveneens werden de beelden voorzien van een uitleg. De beelden toonden beschermgodin Nehalennia voor zeelui en zeehandelaars, een godin die aanbeden werd door voorouders van de Republiek. Ook tijdens een bezoek aan het Zeeuwse vestingstadje Hulst op zaterdag 23 juni 1792, had Pieter oog voor het verleden. Hier woedde in 1747 nabij Fort Zandberg in het naastgelegen dorpje Graauw een hevige veldslag tegen de Fransen ten tijde van de Oostenrijkse Successieoorlog. Een boom die doorzeefd was met kogels herinnerde Pieter aan de

⁷⁸ 27 juli 1793.

⁷⁹ 21 april 1793.

strijd die hier geleverd werd.⁸⁰ Vanuit de terloopse geschiedbeschrijvingen in het dagboek kan een beeld geschetst worden van de opvoeding en gezinsrelaties binnen de familie Pous. Bonifacius was als bewindhebber belast met het controleren en bijhouden van de archieven van de Verenigde Oostindische Compagnie. Hij voelde de noodzaak zijn zoon in te wijden in de lokale geschiedenis. Op Woensdag 2 november 1791 woonden Pieter en zijn vader redevoeringen in dichtmaat bij van de heren Sonsbeeck en Provó Kluit over de tocht van de Nederlandse zeeheld Michiel de Ruyter naar de Engelse kustplaats Chatham in 1667 en de Bataafse vrijheidsstrijder Claudius Civilis.⁸¹

Bovendien werd Pieter geregeld door zijn vader meegenomen naar de plechtigheden rond het binnenhalen en afdanken van compagnieschepen die aanmeerden in de havens van Middelburg en Vlissingen. Tijdens dit ritueel werden de kapiteins van het schip en de bemanningsleden gefeliciteerd met de behouden reis en bedankt voor de werkzaamheden aan boord. Een paar dagen later werden door de bewindhebber van de compagnie de luiken van de laadruimte geopend om de meegebrachte goederen te ontschepen. Pieter achtte deze activiteiten van belang, getuige zijn nauwkeurige aantekeningen van de omstandigheden waaronder de schepen binnengehaald werden. Woensdag 25 augustus 1790 deed hij verslag van het schip van kapitein Mollmann dat terugkwam uit China. Aan boord werden volgens Pieter ‘maar’ twee zieken gevonden. Kapitein Mollmann deed verslag van een militaire plechtigheid die hij had bijgewoond op het Britse eiland Sint-Helena, ter ere van de verjaardag van de Engelse koning George III.⁸² In sommige gevallen leidden de plechtigheden tot een spontane vriendschappelijke ontmoeting voor Pieter, zoals toen zijn vader op woensdag 11 augustus 1792 twee schepen uit China en Kaap de Goede Hoop onthaalde in de haven van Middelburg. Daar ontmoette hij de jongeheer Fruiter die meevoer op het schip uit Kaap de Goede Hoop om in Middelburg de Franse en Engelse taal te leren en de voornaamste fabrieken te bezoeken. Met hem trok Pieter die week veel op.⁸³

Het ‘afdanken’ van de schepen was voor de vader van Pieter een ideaal moment zijn zoon te onderwijzen in de geschiedenis van de Nederlandse Republiek en de maatschappelijke omstandigheden waar het land mee te maken had in de roerige jaren voor de Bataafse Revolutie. Zo nam Bonifacius zijn zoon en de jongeheer Reepmaker, die logeerde bij de familie Sonsbeeck, op woensdag 17 juli 1793 mee naar het schip Westcapelle om de luiken van de laadruimte te openen. Vervolgens bezochten zij het Kanaal van Welzinge dat er in de zestiende eeuw voor gezorgd had dat Middelburg kon uitgroeien tot belangrijke havenstad en in dat jaar werd uitgediept om ervoor te

⁸⁰ 23 juni 1792.

⁸¹ 2 november 1791

⁸² 25 augustus 1790.

⁸³ 11 augustus 1792.

zorgen dat de haven ook in de toekomst bereikbaar zou blijven. Ook werd Fort Rammekens bezocht. Dit fort nabij de monding van het kanaal werd ingezet als hospitaal voor Franse soldaten die gewond raakten bij een gevecht in het Vlaamse dorp Lillo. Tot slot werd in de kerk van Nieuwland een preek van de heer Offers beluisterd als onderdeel van de vierwekelijkse bedestond. De preek beviel het gezelschap zo slecht dat zij halverwege de kerk uitliepen:

Woensdag den 17 dito ging ik 's morgens ten 8 uren weder met papa en den jongenheer Reepmaker van Rotterdam die bij de heer van Sonsbeeck logeerde, naar 't plankier en daar met nog eenige heeren in 't kleine jagt met 't welk wij weder naar 't schip Westcappelle, dat ondertusschen op 't vlakke was gekomen, voeren om de luiken van deszelfs lading te openen. 't Geen men dan ook deed en een begin maakte met lossen. Vervolgens voeren wij ten 1 uren met de sloep van 't jagt naar Welzingen om de droogtens die daarin waren te peijlen. Wij bezagen ook 't Fort Rammekens en 't hospitaal, daar wij nog eenige gekwetste Franschen in de affaire bij Lillo vonden, als ook nog eenige andere van de compagnie. Ten 1/2 3 uren keerden wij weder terug in 't jagt om te dineeren, gingen na den eeten nog eens op 't schop en voeren ten 5 uren Welzingen weder in tot voor 't Nieuwland, daar wij wegens de vierwekelijksche bedestond eens gingen luisteren in de kerk bij de heer Offers. Dog, die ons zo slegt beviel dat wij terstond weder uit de kerk gingen en een wandeling door 't Nieuwland deden. Ten 1/2 8 uren gingen wij weder in 't jagt en voeren verder naar Middelburg, zeer content over ons gedaan springtogtje.⁸⁴

De uitstapjes van Pieter met zijn vader lijken iets weg te hebben van een praktijk waarin pedagogisch onderricht gecombineerd werd met een wandeling in de natuur. Verlichte pedagogische lectuur adviseerde ouders zo vaak mogelijk wandelingen te maken met hun kinderen. Deze wandelingen waren, zoals Baggerman en Dekker stellen, bedoeld om kinderen te onderwijzen over allerlei maatschappelijke en godsdienstige vraagstukken naar aanleiding van verschijnselen in de natuur die tijdens een dergelijke wandeling werden signaleerd. In het geval van Otto van Eck vertaalde zich dat bijvoorbeeld in een wandeling naar Den Haag met zijn vader, waar hij ter plekke gewezen werd op het belang van een zachtzinnige opvoeding toen zij zagen dat twee kinderen geslagen werden door hun moeder.⁸⁵ Het is niet bekend of de uitstapjes van Pieter en zijn vader zo

⁸⁴ 17 juli 1793.

⁸⁵ Baggerman en Dekker verwijzen onder andere naar het werk *Onderwijs voor Kinderen* van Willem Emmery de Perponcher uit 1782. Baggerman en Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck*, 73-79.

ver voerden. Pieter schreef niets over de gespreksonderwerpen die behandeld werden. Alleen de dingen die ze gezien en gedaan hadden, werden door hem voorzien van een nauwkeurige aantekening. Bonifacius leek zijn bestemmingen wél zorgvuldig te hebben uitgekozen, rekening houdend met de nationale en lokale geschiedenis. Voor het patriots ideaal van de Bataafse Revolutie was, zoals eerder gesteld, de mythe van de Batavieren een belangrijke bron van legitimatie. Badplaats Domburg en de aangespoelde beelden van zeegodin Nehalennia waren voor de vader van Pieter een ideale mogelijkheid zijn zoon te onderwijzen in de vaderlandse geschiedenis en het roemruchte verleden van de zelfbesturende Batavieren. Het bestuursmodel van de Batavieren werd volgens het patriotse ideaal verheerlijkt doordat zij hadden afgerekend met de bezetter en een democratisch bestuur vestigden van mannen die verkozen waren tijdens een algemene vergadering.⁸⁶ Luis in de pels van het verzet tegen de Romeinen was Claudius Civilis, de man waarover Pieter een redevoering had bijgewoond van zijn vriend Jan Willem van Sonsbeeck. Voor de lokale geschiedenis was het Kanaal van Welzinge van belang. De opening van dit kanaal in de zeventiende eeuw zorgde ervoor dat Middelburg vanaf de zestiende eeuw kon floreren als nooit tevoren. Ook de uitstapjes naar vooraanstaande patriotse bestuurders als Nicolaas Cornelis Lambrechtsen kunnen opgevat worden als belangrijk voor zijn onderwijs in de lokale geschiedenis en politiek. Deze mannen waren veelal van eenzelfde gematigd signatuur als zijn vader en bekleedden, net als zijn vader in het bestuur van de Verenigde Oostindische Compagnie, nog steeds belangrijke maatschappelijke functies.

2.3 Familieleden

De nauwkeurige aanduiding van plaats en tijd in de aantekeningen van Pieter over de uitstapjes met zijn vader, staan in contrast met zijn beschrijvingen van andere gezinsleden. Over hen schreef hij een stuk minder, zo blijkt uit het turven van de namen van familieleden die Pieter het vaakst in zijn dagboek noteerde. Een dergelijke analyse levert een goede mogelijkheid de zich ontwikkelende sociale wereld van de jongen in kaart te brengen, maar is tegelijkertijd niet zonder problemen. Pieter was geneigd de persoonlijke voornaamwoorden ‘wij’ en ‘ons’ te gebruiken wanneer hij schreef over activiteiten binnen het gezin met zijn ouders en zijn zusje. Niet verrassend komen de namen van zijn beide grootmoeders, zo zal hieronder blijken, dan ook het vaakst voor. Tegelijkertijd noteerde Pieter niet alleen de namen van de personen met wie hij omgaat, ook noteerde hij de dagen

⁸⁶ Onder andere Joan Derk van der Capellen tot den Pol verwees in zijn beroemde pamflet naar deze periode in de Nederlandse geschiedenis. Zie: W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Aan het Volk van Nederland*.

waarop zijn vader of zijn ouders gezamenlijk naar Holland vertrokken en hijzelf achterbleef. Eveneens noteerde hij de data waarop hij een brief aan zijn ouders schreef. Voor het eerst deed hij dat op zondag 12 september 1790.⁸⁷ In het dagboek noemde Pieter zijn vader dan ook zesenvieftig keer, terwijl zijn ouders als koppel de zeventig haalden. Relatief het minst vaak schreef Pieter over zijn moeder. Zij wordt, los van haar man, in het dagboek slechts acht keer genoemd. In drie van de gevallen gaat het om haar verjaardag die jaarlijks gevierd werd op 28 januari. Op die dagen noteerde Pieter dat er 's avonds visite kwam voor de verjaardag van zijn moeder.⁸⁸ Vier keer onderneemt Pieter daadwerkelijk een activiteit met zijn moeder, zonder aanwezigheid van vader. Deze activiteiten worden afgedaan met een korte aantekening, bijvoorbeeld dat hij een wandeling had gemaakt met zijn moeder. Het eerst deed hij dat op zaterdag 23 oktober 1790. Toen noteerde hij dat hij 's middags naar buiten was geweest met zijn moeder en zich met het mooie weer erg vermaakt had buiten: "Saterdag den 23 dito ging ik 's morgens ten 1/2 12 uren met mama na buiten, daar ik mij met mooi weder zijnde, zeer wel amuseerde. Ten 3 uren reden wij weder na huis." ⁸⁹

Waar Pieter naartoe ging met zijn moeder is onbekend, evenals de activiteiten waarmee hij zich buiten had geamuseerd. Zijn aantekeningen in deze periode waren vaker kort van stof, aangezien hij zich die periode erg ziek voelde. Nadat zijn ouders op donderdag 4 oktober terugkwamen van hun reis naar Holland, schreef hij dat hij vanwege zijn fysieke gesteldheid opgelucht was dat zijn ouders thuis waren.⁹⁰ Genezen deed hij pas drie maanden later. Enkele weken na de buitenactiviteit met zijn moeder, besloot hij op dinsdag 14 december zijn dagboekantekeningen te staken tot hij op donderdag 27 januari 1791 meldde dat hij weer gezond was.⁹¹ Zijn doorgaans uitgekende discipline in het dagboekschrijven werd voor het eerst in dit dagboek onderbroken. Verderop in het dagboek was Pieter evenmin langdradig over de uitstapjes met zijn moeder. Zo noteerde hij op maandag 23 november 1792 wederom een tourtje naar de stad gemaakt te hebben met zijn moeder. Opnieuw laat hij na een uitvoerige beschrijving te geven van de activiteiten die hij die dag met zijn moeder had ondernomen.⁹² In 1795 werd een bezoekje dat Pieter met zijn moeder bracht aan de winkels in Den Haag, afgesloten met de woorden dat zij zich allebei misselijk hadden gegeten aan de lekkernijen die hier te koop waren: "Saterdag den 5 dito dineerde ik bij Neef Pous en wandelde des avonds, in gezelschap van mama door Den Haag, alwaar

⁸⁷ 12 september 1790.

⁸⁸ 28 januari 1792, 1793, 1794.

⁸⁹ 23 oktober 1790.

⁹⁰ 4 oktober 1790.

⁹¹ 27 januari 1791.

⁹² 23 november 1792.

wij de voornaamste winkels bezagen en bij die gelegenheid onze maag door het eten van allerlij zoetigheden niet weinig bedierven.”⁹³

Ook de aantekeningen over zijn zusje Jacoba Maria Pous zijn kort. Als zelfstandig persoon wordt zij zevenentwintig keer genoemd. Met haar ondernam Pieter eveneens weinig activiteiten zonder aanwezigheid van papa of mama. Toch scheelden de twee weinig in leeftijd. Jacoba, in het dagboek ‘Cootje’ of ‘zuster’ genoemd, werd slechts drie jaar later dan Pieter geboren in 1779. Het geringe leeftijdsverschil bracht eveneens een gezamenlijk sociaal netwerk mee. Een reconstructie daarvan maakt het mogelijk meer te weten te komen over de band die hij onderhield met zijn zus. Als Jacoba een groep vriendinnen over de vloer had, voegde Pieter zich geregeld bij het gezelschap. Trouw noteerde hij wanneer zijn zusje een groep vriendinnen over de vloer had gehad, zoals bijvoorbeeld het geval was op zaterdag 28 mei 1790. De twee hadden toen een gezelschap vrienden van Pieter en vriendinnen van Jacoba op bezoek, waarmee Pieter zich ‘zeer wel’ had geamuseerd.⁹⁴ Slechts één keer noteerde Pieter dat hij niet had kunnen deelnemen aan het gezelschap jongedames dat over de vloer kwam voor zijn zusje. Zaterdag 31 maart 1791 noteerde hij dat hij ’s avonds thuis zijn schoolwerk deed, terwijl zijn zusje een soupé van ‘jongejuffrouwen’ had.⁹⁵ In sommige gevallen werden Jacoba en Pieter samen verwacht op een partijtje van jongedames en jonheeren of werden zij te eten gevraagd bij gezamenlijke vrienden. Een van hen was de familie Loke, waar zij op zaterdag 9 februari 1791 een avond doorbrachten.⁹⁶ Vermoedelijk was dit Johannes Jacobus Loke die in 1795 net als de vader van Pieter, lid werd van de Provisionele Representanten van het Volk Zeeland. Pieter ging regelmatig om met de zoon van Johannes Jacobus Loke die eveneens Pieter heette en ook geboren was in het jaar 1777.⁹⁷ Het sociale netwerk dat Pieter en Jacoba deelden, contrasteert met de afstandelijke aantekening die Pieter schreef op de zestiende verjaardag van zijn zusje op donderdag 18 juni 1795. Toen schreef Pieter in het dagboek dat zijn zusje zeventien werd - hij zat er een jaar naast - en haar verjaardag niet vierde. Waarom de verjaardag van zijn zusje niet gevierd werd, wist hij niet: “of daar de schaarse tijd of eigen verkiezing de oorzaak van geweest zij, zoude ik met geen zekerheid kunnen zeggen.”⁹⁸

⁹³ 5 december 1795.

⁹⁴ 28 mei 1790.

⁹⁵ 31 maart 1791.

⁹⁶ 9 februari 1791.

⁹⁷ Bonifacius Pous hield een briefwisseling met deze Johannes Jacobus Loke over staatsaangelegenheden: ZA, MPTvP, inv. nr. 326. Met de zoon van ging Pieter Pous geregeld om: ZA, MPTvP, inv. nr. 330, 21 augustus 1793, 8 maart 1794, 12 mei.

⁹⁸ 18 juni 1795. 7 juli 1795.

Afb. 2: Portret van Sara Catharina Mathias (1720-1809), Bonifacius Mathias Pous 1744-1797), Sara Maria Mathias Pous (1750-1834), schilder onbekend. Privécollectie. De geschatte leeftijd van de kinderen is respectievelijk tien en vier jaar oud, zie: Baar-de Weerd, *Vrouwen en Genootschappen*, 125-126.

Naarmate het dagboek vorderde, ruimde Pieter meer plaats in voor aantekeningen over ontmoetingen met zijn zus. Waar zijn zusje in vroegere jaren nog geregeld meeging met haar ouders naar Holland terwijl Pieter in Middelburg achterbleef, verbleven zij vanaf 1795 allebei in Holland. Pieter studeerde toen inmiddels rechten op de Universiteit Leiden. Jacoba ging in die periode naar de kostschool van Anna Maria Evans in Delft. Hier verbleef zij in ieder geval van juni tot oktober 1795. De eerste keer dat het zusje hier verbleef, schreef Pieter op 28 juni dat hij zijn zuster in Delft had gebracht omdat ze hier in de kost ging bij juffrouw Evans. Een week later op vrijdag 7 juli haalde hij haar weer op om in het weekend, met grootmoeder Pous, naar Middelburg te vertrekken. Tot slot volgde een aantekening over de kostschool van de familie Evans op vrijdag 9 oktober. Pieter schreef toen opnieuw dat hij een bezoek bracht aan zijn zus die enige tijd in Delft verbleef op de kostschool van Anna Maria Evans. Hier ontmoette hij eveneens één van de drie dochters van de Middelburgse predikant Josué Teissèdre L'Ange.⁹⁹ Het is niet bekend of zij ook op de kostschool verbleef. De school van Anna Maria Evans was niet de minste. Evans toonde zich vooruitstrevend door de meisjes in zowel de Engelse taal als de Franse taal te onderwijzen. Voor het Engelse taalonderwijs was, zoals Baggerman stelt, tot ver in de negentiende eeuw betrekkelijk weinig belangstelling.¹⁰⁰ Daarnaast werd de school bezocht door dochters uit vooraanstaande families zoals de zusjes van de reeds genoemde Otto van Eck en Sophia Blussé, de dochter van de uitgeversfamilie Blussé uit Dordrecht.¹⁰¹

Een deel van de opvoeding van de jonge Pieter lag in handen van zijn beide grootmoeders, Sara Catharina Mathias en Jacoba Wilhelmina van Gelre. Mathias scheidde, zoals bekend, in 1743 van de grootvader van Pieter en vestigde zich bij haar vader Johan Constantijn Mathias. Johan Constantijn Mathias kreeg een deel van de voogdij over de kinderen Bonifacius en Sara Maria, die hierdoor de dubbele achternaam Mathias Pous droegen. Toch zat ze niet bij de pakken neer. Sara Catharina Mathias was het oudste lid van het veertigtal vrouwen dat lid was van het Natuurkundig Genootschap der Dames in Middelburg, opgericht in 1785. Een dergelijk vrouwengenootschap was, zoals de Amsterdamse cultuurhistoricus Claudette Baar stelt, uniek. Alleen de oecumenische tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen uit Haarlem en het Provinciaal Utrechts

⁹⁹ 9 oktober 1795.

¹⁰⁰ Baggerman, *Een Lot uit de Loterij*, 276-277.

¹⁰¹ Vanuit de aantekeningen van Otto van Eck is het mogelijk een summier beeld te krijgen van het opleidingsprogramma dat genoten werd door zijn zusjes Cootje en Doortje. Zo schreef hij onder andere dat zijn zusjes les kregen uit het werk *Schouwtoneel der natuur, of samenspraak over de bysonderheden der natuurlyke historie die men geschikt geoordeeld heeft om de jongen lieden in leezucht in te boezemen, en hun verstand op te leiden* van Noël Antoine Pluche en *Katechismus der Natuur* van Jan Floris Martinet. Ook werd Otto eens vermaand door zijn vader zijn zusjes te helpen met hun Frans. Baggerman en Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck*, 254-255.

Genootschap hadden eerder vrouwen in hun midden toegestaan. Het Natuurkundig Genootschap der Dames was een vertakking van het Natuurkundig Gezelschap uit Middelburg dat in 1780 opgericht werd onder leiding van Johan Adriaen van de Perre. Zelf hielden de vrouwen geen lezingen tijdens de bijeenkomsten van het genootschap. Ook voerden de vrouwen, in tegenstelling tot hun mannelijke collegae, geen natuurkundige experimenten uit. De vrouwen werden, zo benadrukte de voorzitter in zijn toespraak tijdens de eerste bijeenkomst, onderwezen in de wetenschap die inzicht geeft in de grootsheid en wijsheid van de schepper. Bestudering van de natuur was dus bij uitstek geschikt voor het ontwaren van de geheimen van de Schepping. Zij kregen hiervoor praktische lessen in de zwaartekracht, waterweegkunde en werktuigkunde: kennis die zij konden inzetten bij hun huishoudelijke taken. Goed onderrichte vrouwen konden de opvoedkundige taken van de echtgenoot overnemen, luidde het devies.¹⁰² Voor Sara Catharina Mathias Pous kwam dat advies te laat. Ze was inmiddels al grootmoeder geworden van kleinkinderen. Zoon Bonifacius had de twee kinderen Pieter en Jacoba. Dochter Sara Maria Mathias Pous en haar man Willem Aernout de Beveren kregen in het totaal vier kinderen, waarvan de eerste in 1775 en de laatste in 1789.

Beide grootmoeders komen veel voor in het dagboek. Sara Catharina Mathias komt in het dagboek maar liefst 140 keer voor, terwijl Jacoba Wilhelmina Steengracht 81 keer genoemd wordt. In veel gevallen betroffen dit etentjes tussen de middag of logeerpartijtjes als de vader en moeder van Pieter in Holland verbleven. Soms werden de grootmoeders ingezet om de jonge kinderen van de buitenplaats naar de stad te brengen of van de stad naar Grijpskerke, de woonplaats van Jacoba Wilhelmina.¹⁰³ Dit biedt een mogelijke verklaring voor het grote verschil in het aantal keren dat de grootmoeders genoemd worden. Grootmoeder Pous bewoonde een huis aan de Spanjaardstraat naast het ouderlijk huis van Pieter, terwijl grootmoeder Steengracht een dorp verderop woonde.¹⁰⁴ Ook het aantal familieleden speelt hier een rol. Waar grootmoeder Pous de spil in het web was van een grote familie met zes kleinkinderen, bleven Anna Maria en haar zus Magdalena Cornelia de enige levende kinderen van grootmoeder Steengracht. Magdalena Cornelia kreeg zelf één kind. Pieters oom van vaderszijde, Willem Aernout de Beveren, behoorde eveneens tot het regentenpatriciaat van het achttiende-eeuwse Middelburg. In 1783 werd Willem Aernout benoemd tot Pensionaris van Middelburg en Afgevaardigde van deze stad in de Staten-Generaal te Den Haag. Die functies

¹⁰² Ook zijn moeder Anna Maria Steengracht en grootmoeder Jacoba Wilhelmina Steengracht zijn lid geweest van het Natuurkundig Genootschap der Dames, zij hielden het daarentegen minder lang vol dan Sara Catharina Pous. Anna Maria Steengracht is tot 1786 lid geweest. Claudette Baar-de Weerd, *Uw Sekse en de onze: vrouwen en genootschappen in Nederland in de omringende landen (1750-ca. 1810)* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2009), 51-56. 123-124.

¹⁰³ De tourtjes en etentjes met zijn grootmoeder zijn verweven in de alledaagse aantekeningen van Pieter.

¹⁰⁴ Stroo, "Het dagboek," 58-64.

bekleedde hij totdat hij in 1787, net als veel patriotse bestuurders, van zijn taken ontheven werd. Vervolgens bekleedde hij na de Bataafse Omwenteling in 1795 de functies van secretaris en president van de Provisionele Representanten van het Volk van Zeeland. Tussen 1801 en 1805 was hij lid van het Staatsbewind als lid van de commissie van marine en koloniën. Pieters neef Antonius Wilhelmus was twee jaar ouder, studeerde rechten aan de Universiteit Leiden en ging vervolgens aan de slag als Griffier van de Algemeene Rekenkamer in Den Haag.¹⁰⁵ Regelmatig kwam het voor dat zowel Pieter als zijn neef Antonius Wilhelmus de Beveren - in het dagboek Willem genoemd - samen bij grootmoeder Pous verbleven als Bonifacius en Willem Aernout aan het werk waren. Dat gebeurde bijvoorbeeld op donderdag 23 juli 1795, toen de hele familie in Holland verbleef:

Donderdag den 23 dito voer ik 's morgens met grootmama Pous in de roef van de schuit van 7 uren naar Leiden, daar wij ten 10 uren aankwamen en terstond naar de kamers van neef De Beveren gingen daar wij omtrent een half uur bleven en toen naar buiten bij professor Van de Keesel reeden, daar wij zeer vriendelijk ontfangen en met wien ik zeer content was tegen mij aanstaande aankomst naar het academie, kennisgemaakt te hebben. Ten 1 uren keerden wij weder naar de stad, daar wij nog eenige visites deden en bij neef De Beveren gingen eeten, alwaar wij nog ten 1/2 9 aankomende, grootmama thuisbragten en vervolgens weder naar ons quartier ging.¹⁰⁶

Het was niet verrassend dat Antonius Wilhelmus, die al eerder les kreeg van de professor, zijn neef vergezelde tijdens de kennismaking. Wel verrassend is dat grootmoeder de beide neven vergezelde tijdens deze ontmoeting en niet de hooggeplaatste vaders van de kinderen. Ze kreeg op dat moment een grotere rol dan de eerder gesignaleerde hand- en spandiensten als het koken van eten en het vervoeren van de kinderen. Dat staat in contrast met de rol die grootmoeder Steengracht vervulde in het dagboek van Pieter. Hij logeerde in het voorjaar van 1791 tussen donderdag 23 mei en maandag 11 juni een kleine maand bij grootmoeder Steengracht. Toch vervulde ze in die maand een bescheiden rol en noteerde hij alleen de etentjes en de tourtjes die hij deed met zijn oma.¹⁰⁷ Meer aandacht schonk hij toen aan een netwerk van vrienden dat hij had opgebouwd en door hem ook wel 'Grijpskerksche vrienden' genoemd werd. De 'Grijpskerksche vrienden' troffen elkaar in de

¹⁰⁵ P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek: Derde Deel* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1914), 106; A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden: bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt* (Haarlem: J.J. van Brederode, 1854), 488-489.

¹⁰⁶ 23 juli 1795.

¹⁰⁷ 23 mei 1791 tot en met 11 juni 1791.

kerk bij de preken van dominee Geersmeijer en dominee Van der Palm of thuis bij meneer en mevrouw Smitman. Toen zijn ouders op 11 juli weer thuis kwamen, schreef Pieter dat hij afscheid nam van zijn vrienden en weer zijn intrek nam bij papa en mama op de buitenplaats.¹⁰⁸ In de onderstaande paragraaf wordt ingegaan op de inhoud van de preken die Pieter bijwoonde.

2.4 Religieuze vorming

Pieter manifesteerde zich als kritisch luisteraar van preken. De eerdergenoemde preek van dominee Offers tijdens het uitstapje met zijn vader en de jongeheer Reepmaker beviel hem niet. Net als de preek van dominee Brands uit Vosmeer in de Middelburgse Oostkerk enkele dagen later op zondag 21 juli 1793.¹⁰⁹ Het waren predikanten die hij niet vaak bezocht. Normaliter ging hij drie keer naar de kerk, waarbij vaak dezelfde predikanten bezocht werden. In de Waalse Kerk predikten iedere zondag Jean Henri Appellius en Diederik Muntendam, terwijl huisvriend Johannes de Fremery voorganger was in de Nieuwe Kerk. Als de preek hem beviel, beschreef Pieter naast het bezoek aan de kerk ook de tekst waarop de predikant de preek baseerde. Op basis van deze aantekeningen is het mogelijk een beeld te schetsen van de religieuze waarden die van belang waren in de opvoeding van Pieter. Zo noteerde hij twee keer een preek beluisterd te hebben over de brieven van apostel Paulus aan de Hebreeën en Filippenzen bij de predikanten Jacobus de Roy en Gabriël Ripping. Paulus schreef deze brieven aan de bevolking van de bekeerde christelijke gemeenten en deed hen een aansporing tot volharding tijdens hun lijdensweg. Nu hij vanwege zijn gevangenschap niet in staat was het Woord van God te verkondigen, deed hij een beroep te volharden in het geloof. De bevolking moest vertrouwen op een goede afloop door zich te houden aan de voorschriften van het geloof en moest vooral niet toegeven aan de vrije moraal van de omliggende gemeenten. Predikant Ripping baseerde zijn preek met name op het tweede gedeelte van de brief aan de Hebreeën, waarin hij opriep de wetten en regels van Jezus Christus te gehoorzamen.¹¹⁰ In zijn dagboek beschreef Pieter dat de preek ‘redelijk wel’ uitgeleid werd.¹¹¹ Predikant De Roy sprak over het eerste deel van de brief aan de Filippenzen. Hier bemoedigde Paulus de bevolking van Filippi met de belofte dat zij

¹⁰⁸ 11 juli 1795.

¹⁰⁹ 21 juli 1793.

¹¹⁰ De tekst luidt: “Daarom moeten wij ons meer houden aan hetgeen van ons gehoord is, opdat wij niet te eniger tijd afdrijven. Want indien het woord door de engelen gesproken vast is geweest, en alle overtreding en ongehoorzaamheid rechtvaardige vergelding ontvangen heeft, hoe zullen wij ontvlieden, indien wij op zó grote zaligheid geen acht nemen? Welke begonnen zijnde verkondigd te worden door den Here, aan ons bevestigd is geworden door degenen die Hem gehoord hebben, God bovendien medegetuigende door tekenen en wonderen en menigerlei krachten, en bedelingen des Heiliges Geestes naar zijn Wil.” Statenvertaling, Hebreeën 2:1-4.

¹¹¹ 22 augustus 1790.

de vruchten zouden plukken van zijn gevangenschap.¹¹² Dit keer luidde het bijgevoegd commentaar van Pieter dat de preek ‘zeer mooi’ uitgeleid werd.¹¹³

Het meest frequent noteerde Pieter de preken van de predikant Johannes Henricus van der Palm in Domburg. Johannes van der Palm vluchtte als voortrekker van de patriotse beweging in 1787 uit zijn woonplaats Maartensdijk in Utrecht naar Zeeland, alwaar hij wetenschappelijk raadsman en huispredikant van de Eerste Edele van de provincie werd. Lang kon hij daar niet van genieten. Pieter woonde de laatste preek van Johannes van der Palm bij op zondag 22 augustus 1792 en vermeldde pas op zondag 22 maart 1795 dat de predikant vanwege zijn vaderlandslievende gevoelens een preekverbod had ontvangen. Die zondag mocht hij voor het eerst in lange tijd de kansel bestijgen:

Zondag den 22 dito ging ik ’s morgens in de Fransche Kerk bij den Predikant L'Ange en ’s avonds in de nieuwe bij den Predikant Van der Palm, zijnde den zelven, die eenige jaren geleden om zijne vaderlandslievende gevoelens het preeken alhier verboden was.¹¹⁴

Pieter bezocht die dag ’s morgens een preek van de Middelburgse predikant Josué Teissèdre l'Ange en ’s avonds de preek van Johannes van der Palm. Evenals Van der Palm was l'Ange één van de voortrekkers van de capitulatie van de provincie Zeeland in 1795. l'Ange werd na de Bataafse Omwenteling benoemd tot voorzitter van de *Volkssociëteit Middelburg* en redacteur van de periodiek *De Vriend des Volks*. Een jaar later werd l'Ange beroepen als predikant in Haarlem, waar hij vanaf 1801 ook schoolopziener was.¹¹⁵ Van het weekblad *De Vriend des Volks* werden tussen 1795 en 1796 vijftig ongedateerde afleveringen gemaakt die vervolgens gebundeld werden tot boekwerk. In het eerste exemplaar verklaarde de redactie dat de bevolking, na de Bataafse Omwenteling, de plicht had om de bloei en welvaart van de Nederlandse Republiek te herstellen. Jarenlang had de bevolking enkel de plicht gekend te gehoorzamen aan een landsbestuur dat

¹¹² De tekst luidt: “Want het leven is mij Christus, en het sterven is mij gewin. Maar of te leven in het vlees, dat mij oorbaar zij, en wat ik verkiezen zal, weet ik niet. Want ik word door deze twee gedrongen, hebbende begeerte om ontbonden te worden en met Christus; want dat is zeer verre het beste; maar in het vlees te blijven is nodiger om uwentwil. En dit vertrouw en weet ik dat ik zal blijven en met u allen zal verblijven tot uw bevordering en blijdschap des geloofs, opdat uw roem in Christus Jezus overvloedig zij aan mij, door mijn tegenwoordigheid wederom bij u.” Statenvertaling, Filippenzen 1:21-26.

¹¹³ 8 augustus 1790.

¹¹⁴ 22 maart 1795.

¹¹⁵ F.C.J. van Goens, “Levensbericht van Josué Teissèdre l'Ange,” in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden, 1853), 43-59; Lambregt Abraham van Langeraad en Hugo Visscher, “Josué Teissèdre l'Ange,” in *Biographisch woordenboek van protestantse godgeleerden in Nederland deel I* (Utrecht, 1907), 171-175.

schuldig was aan heerszucht en verantwoordelijk gehouden werd voor bloedige internationale oorlogen en binnenlandse onvrede. Ook had het landsbestuur het volk misleid door geen verantwoording af te leggen of informatie te verspreiden over publieke aangelegenheden. Een nieuwe regeringsvorm van eerlijke en deugdzame mannen was niet genoeg deze misstanden op te lossen. Burgers werden, zo schreef de redactie onder leiding van l'Ange, geacht behoedzaam om te gaan met het recht op soevereiniteit. Zij hadden het recht op een juiste en eenvoudige manier geïnformeerd te worden over de onverbloemde waarheid.¹¹⁶

Daarnaast trachtten de auteurs antwoord te geven op ingestuurde brieven van zogenaamde lezers. Overeenkomstig andere periodieken uit deze periode, betrof dit gefingeerde brieven die door de redactie gestileerd en samengesteld werden. Gefingeerde brieven maakten het, zoals Van Sas stelt, mogelijk de inhoud van de brief aan te passen aan het thema van de periodiek. Inzenders hadden bovendien ook geen last van censurerende maatregelen of scheve blikken uit de naaste omgeving.¹¹⁷ Zo werd in het tiende nummer een anonieme brief opgenomen van een kind dat er een andere politieke mening op nahield dan zijn vader. Voor de aanvang van de brief verontschuldigde hij zich alvast voor de humoristische toon waarop het geschreven is. Hij verzekerde daarentegen dat de inhoud zonder verwaandheid of grootspraak aan het papier was toevertrouwd.¹¹⁸ De kwestie betrof een fel patriotse zoon versus een gematigde vader en voerde terug naar de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog tussen 1780 en 1784. Toen voelde het jonge kind de drang het vaderland met hand en tand te verdedigen maar werd het tegengehouden door zijn ouders die vonden dat hij zich bezig moest houden met zijn eigen toekomst. Inmiddels was het kind nu zelf vader van een gezin en koos hij ervoor tijdens de oorlog met de Fransen op te komen voor zijn vaderland. De auteur van de brief schreef dat hij zich nog nooit zo nuttig gevoeld had maar dat hij zijn ouders diep teleurgesteld had. Zijn ouders hadden liever gezien dat hij zich aan het gezinsleven wijdde en zich niet bezighield met de politieke situatie in het land. Als reactie stelden de makers van het tijdschrift dat ze deze brief laat ontvangen hadden maar van de gelegenheid gebruik wilde maken een antwoord op de kwestie te formuleren. De redactie benadrukte dat de plicht van kinderen om hun ouders te bekoren niet ophield naar mate het kind ouder werd. Ouders dienden met dankbaarheid en eerbied tegemoet getreden te worden. Zij hebben immers het leven gegeven aan hun kinderen. Toch had de briefschrijver, volgens de auteurs van de periodiek, juist gehandeld omdat de kinderlijke plicht tot

¹¹⁶ Johannes van der Palm en Josué Teissèdre L'Ange, *De Vriend des Volks* (Middelburg: Weduwen W. en J. Abrahams, 1796), 1-8.

¹¹⁷ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 195-221.

¹¹⁸ "Zonder verwaandheid of grootspraak zet hier mijn hand dat gene op het papier, wat mijn geweten mij dicteert: ik waardeer pligt, maar ik dool meenigmaal: deze grondslag moest ik leggen, om verder te kunnen." *De Vriend des Volks*, 81.

eerbied van gedaante was veranderd. Als het kind eenmaal volwassen is dan stelt het zelfstandige verstand hen in staat om verantwoorde beslissingen te nemen. Juist door het land te dienen had hij het welzijn van zijn gezin vergroot. Dit gezin kon nu in vrijheid opgroeien.¹¹⁹

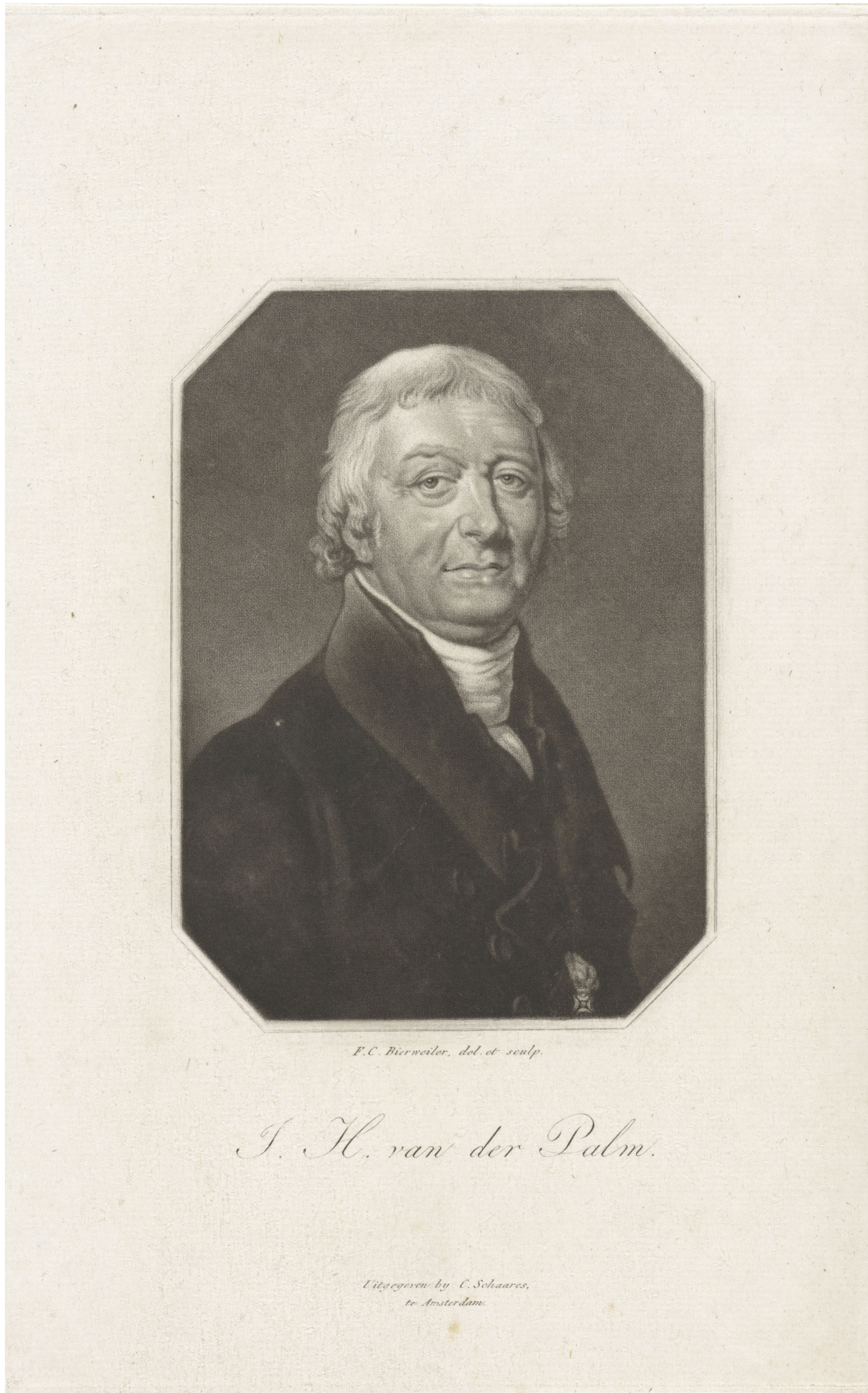
Zou Pieter een exemplaar van *De Vriend des Volks* gelezen hebben? Een dergelijke periodiek met een duidelijke patriots moraal was waarschijnlijk in de smaak gevallen bij zijn ouders. Pieter bezocht de preken van de beide redacteurs. Vooral de preken van Johannes van der Palm in Domburg bezocht hij met enige regelmaat. Deze predikant werd ondanks zijn preekverbod in ere hersteld na de Bataafse Omwenteling. Achtereenvolgens bekleedde hij de functies van Rector Magnificus aan de Universiteit Leiden en agent voor Nationale Opvoeding in de Bataafse Republiek. De agent voor Nationale Opvoeding kreeg in de Staatsregeling van 1789 de taak het onderwijs te hervormen. Een hervorming van het onderwijs werd direct na de omwenteling aangewend door de patriotten om de nieuwe generaties een opvoeding te geven in de Verlichtingsidealen. Radicale onderwijsideeën werden bijvoorbeeld geleverd door Gerard Carel Coenraad Vatebender, de Rector van de Latijnse School in Gouda. Hij pleitte voor openbaar en seculier onderwijs. Arme en rijke kinderen dienden gebruik te maken van dezelfde scholen die niet gefinancierd werden door de kerk of de lokale overheid maar door de nationale overheid. Ieder kind kreeg op deze manier dezelfde onderwijskundige opvoeding en dezelfde kansen om zich te ontwikkelen.¹²⁰ Niet Vatebender maar Van der Palm stond aan de wieg van de Onderwijswet van 1806. Ondanks zijn patriotse sympathieën, stond hij bekend als iemand die eendracht en harmonie predikte. Zijn vlucht uit Maartensdijk had, zoals de Leidse historicus Henk te Velde stelt, niets te maken met patriotse denkbeelden. Eerder was Van der Palm zo geschrokken van de polarisatie in zijn woonplaats, dat hij overhaast besloot zijn biezen te pakken. Meteen na de capitulatie van de provincie Zeeland en de daaropvolgende Bataafse Omwenteling, riep hij zijn Zeeuwse toehoorders op tot vrede en verzoening. In de politiek was hij evenmin een vechter. De belangrijkste maatregel die Van der Palm had ingevoerd, was de oprichting van een nationale onderwijsinspectie die controle hield op de inhoud en verspreiding van leerboeken.¹²¹

Johannes van der Palm werd vanwege zijn redevoeringen waarin hij verzoening en harmonie bepleitte, een rolmodel van de publieke welsprekendheid van de Restauratie in Nederland na de Bataafs-Franse Tijd. In tegenstelling tot de partijzucht van de achttiende eeuw, ontwikkelde zich in de negentiende eeuw een ingetogen politieke cultuur. Politieke conflicten en radicale denkbeelden

¹¹⁹ Ibid., 81-88.

¹²⁰ Baggerman en Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck*, 405-425.

¹²¹ Henk te Velde, "De eeuw van Van der Palm!" Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie in Nederland," *Low Countries Historical Review* 135-1 (2020), 3-30.

Afb. 4: Portret van Johannes Hendricus van der Palm, Frederik Christiaan Bierweiler (1793).

werden vermeden door burgers die smachtten naar rust. Bovendien was hen er veel aan gelegen de eenheid te bewaren in het nieuwe Koninkrijk der Verenigde Nederlanden, waar ook de Zuidelijke Nederlanden en het groothertogdom Luxemburg onderdeel van uitmaakten.¹²² Eenzelfde harmonie predikte hij twee decennia eerder in het twintigste nummer van *De Vriend des Volks*, waarin hij de oratie publiceerde die hij uitsprak tijdens het Feest der Alliantie op woensdag 24 juni 1795 in de Middelburgse Oostkerk. Pieter was ook aanwezig tijdens dit feest. Hij deed er verslag van in zijn dagboek en voegde er een krantenknipsel uit de *Middelburgsche Courant* aan toe.¹²³ Dit verloren gegane krantenknipsel betrof een beschrijving van het planten van de vrijheidsboom na de redevoeringen in de Oostkerk. Van der Palm maakte van de gelegenheid gebruik de toehoorders van zijn oratie te waarschuwen voor losbandig gedrag:

Vergeet vooral, broeders, het groot karakter van edelmoedigheid, gematigdheid en menselijkheid niet, 't geen gij bij den aanvang van dezen tijd onzer herstelling zoo grootsch hebt aan den dag gelegd. Weest waakzaam tegen hen, die uwe rust belagen, straft den booswicht, die uwe vrijheid aanrandt, maar verdelgt niet, dien gij sparen en winnen kunt, en laat geene offeranden van drift en gevoeligheid het altaar des Vaderlands ontheiligen!¹²⁴

Nu het revolutionaire landsbestuur definitief kon rekenen op de steun van de Fransen, was het van belang dat burgers zich bezonnen op de vrijheid. Een strijd tijdens het rampjaar van 1672 tegen de Fransen, had volgens Van der Palm aangetoond hoe broos vrijheid kon zijn. De Nederlandse Republiek kon toen ternauwernood ontkomen aan de heerschappij van de Franse koning Lodewijk XIV. Toch was de bevolking destijds genoodzaakt zich in haar vrijheidsliefde te beteugelen door na een periode zonder stadhouder, opnieuw een stadhouder aan te stellen. De geschiedenis had bewezen dat vrijheid broos kon zijn. Zo stelde de redenaar dat de tijd voor ultieme vrijheid nog niet rijp was gedurende het rampjaar. Anders dan toen, konden de vaderlandse burgers rekenen op de steun van God. Hoewel de Fransen als bondgenoot een bijdrage hadden geleverd aan het verslaan van de stadhouder, kon dat alleen gebeuren onder de voorzienigheid van God. God had het zaadje van de vrijheid in de harten geplant en was dankzij de heldhaftige inzet van de patriotten en de

¹²² Te Velde, "De eeuw van Van der Palm," 3-30.

¹²³ Het krantenknipsel dat Pieter bij zijn dagboek voegde, is verloren gegaan in het familiearchief. Ook heb ik de krant niet kunnen raadplegen via de krantenbank van het Zeeuws Archief, zie: <https://krantenbankzeeland.nl/periodicals/mco>. 24 juni 1795. In het vierde hoofdstuk wordt hier verder op ingegaan.

¹²⁴ *De Vriend des Volks*, 173-174.

Fransen tot ontkieming gekomen. Met de vereniging van eenieder rond het heilige altaar kon dit plantje verder groeien dan de broze staat waarin het nu verkeerde. Het nageslacht zou in dat geval het voorgeslacht beschouwen als hun verlosser.¹²⁵

In zijn preken refereerde Johannes van der Palm eveneens aan het lijden van mensen in relatie tot het geloven in God. Disciplineren en volharding in het geloof waren het onderwerp van de bijbelteksten die Pieter opschreef in het dagboek. Gedragsverandering was, zoals Te Velde stelt, de richtlijn in de preken van Van der Palm. Gereformeerde kerken legden in de late achttiende eeuw de basis voor een nieuwe publieke welsprekendheid. Waar tot die tijd een onbegrijpelijke redevoering het gezag van de predikant versterkte, richtte de generatie van Van der Palm zich nadrukkelijk op het moraal van de kerkganger. De predikant werd geacht de kerkganger mee te slepen in het verhaal en het liefst tot tranen toe te roeren.¹²⁶ Pieter noteerde bij drie preken van Van der Palm de bijbeltekst waarop hij de preek gebaseerd had. Twee van deze preken handelden over het eerste hoofdstuk uit het boek van Job in het Oude Testament. Job werd op de proef gesteld door God om zijn godsvrucht aan te tonen. Van der Palm sprak tijdens de eerste preek op zondag 10 juli 1791 over de eerste vijf strofes waarin Job, afkomstig uit het land Uz, voorgesteld werd als een vader met zeven kinderen en een groot aantal dieren: zeventuizend schapen, drieduizend kamelen, vijfhonderd jukrunderen en vijfhonderd ezelinnen. Al zijn bezittingen zouden hem uiteindelijk afgenomen worden.¹²⁷ Net als de preek van De Fremery, voorzag Pieter de preek van Van der Palm niet van een bijgevoegd commentaar. Ook bij een tweede preek over Job op zondag 22 augustus 1792, zweeg Pieter of hij de preek gewaardeerd had. Wel schreef hij dat Van der Palm zich had toegespitst op de laatste twee strofes van het eerste hoofdstuk. Job had toen alles verloren maar had niet gezondigd en had niets kwaad gesproken over God: “Naakt ben ik uit mijn moeders schoot gekomen en naakt zal ik daarheen wederkeren. De Here heeft gegeven en de Here heeft genomen; de Naam des Heren zij geloofd.”¹²⁸

Het is niet bekend waarom Pieter de preken noteerde over volharding en vertrouwen in het

¹²⁵ *De Vriend des Volks*, 169-176.

¹²⁶ Te Velde, “De eeuw van Van der Palm,” 3-30.

¹²⁷ De tekst luidt: “Er was een man in het land van Uz, zijn naam was Job: en die man was oprecht en vroom en godvrezend en wijkende voor het kwaad. En hem werden zeven zonen en drie dochters geboren. Bovendien was zijn vee zeventuizend schapen en drieduizend kamelen en vijfhonderd jukrunderen en vijfhonderd ezelinnen: ook was zijn dienstvolk zeer veel: zodat deze man groter was dan allen in het oosten. En zijn zonen gingen en maakten maaltijden in ieders huis op zijn dag: en zij zonden henen en nodigden hun drie zusters om met hen te eten en te drinken. Het geschiedde dan als de dagen der maaltijden voorbij waren, dat Job henezond en hen heiligde, en des morgens vroeg opstond en brandoffers offerde naar hun allertal: want Job zeide: Misschien hebben mijn kinderen gezondigd en God in hun harten gevloekt. Alzo deed Job al die dagen.” Statenvertaling, Job 1:1-5.

¹²⁸ Statenvertaling, Job 1:21.

geloof. De laatste preek waarvan Pieter de bijbeltekst vermeldde was de tweede preek van Van der Palm over Job. Pieter was toen dertien jaar. Mogelijk was hij vanwege zijn vrome opvoeding al op jonge leeftijd ingewijd in de kunst van het preken en noteerde hij de preken die hem bevielen. Een andere verklaring is dat Pieter in het reproduceren van de preek ondersteuning kreeg van zijn ouders. Het lijkt erop dat de ouders van Pieter veel aandacht besteedden aan de religieuze vorming van hun kind. Niet alleen was het gebruikelijk dat hij drie keer per dag naar de kerk ging, ook werden veelvuldig andere predikanten bezocht. Waarschijnlijk was het simpelweg luisteren naar de predikant voor hen onvoldoende en verlangden zij na afloop van de dienst een mondelinge reproductie van de preek als Pieter daar lessen uit kon trekken. Dat was althans gebruikelijk op de Franse school van Jean Henri Rabinel in Middelburg. Zondag besteedde Rabinel aandacht aan de religieuze vorming van de jongeren, blijkens het zestiende artikel uit het reglement: “Voorts zal hij uit de Kerk komende zijne Jongelingen na mate van hunne Ouderdom en vorderingen over het gehoorde tot hunne Oeffening moeten ondervragen.”¹²⁹ De familie van Pieter onderhield, zo zal blijken uit het volgende hoofdstuk, een band met deze kostschoolhouder. Hij werd er in september 1790 eenmalig in de kost gesteld toen zijn ouders en zusje naar Holland vertrokken. Een maand eerder noteerde Pieter alvast twee keer de verzen van de preek die hij had beluisterd. Op zondag 8 augustus 1790 beluisterde hij de preek bij predikant De Roy over de brieven van Paulus aan de Filippenzen. Enkele weken later volgde op zondag 22 augustus 1790 de preek van predikant Ripping over de brieven van Paulus aan de Hebreëen.¹³⁰

2.5 Synthese: een gecontroleerde vrijheid?

Pieter was afkomstig uit het achttiende-eeuwse regentenpatriciaat in Zeeland met veel telgen op bestuurlijke posities. Bekend is dat de vader van Pieter enige tijd lid is geweest van de vrijmetselarij *Loge la Philantropie* en het *Zeeuwsch genootschap van wetenschappen*. In deze kringen werden de Verlichte opvoedingsideeën van de disciplineren van emoties breed gedragen. Mogelijk hebben Pieters ouders zijn dagboek ingezet als pedagogisch hulpmiddel. Veeleer dan een medium waaraan hij zijn diepste geheimen toevertrouwde, gebruikte hij zijn dagboek om betekenis te geven aan het verlopen van de tijd. Het vereeuwigen van de uitstapjes met zijn vader en de nauwkeurige beschrijvingen van bijzondere activiteiten, gaven voor hem betekenis aan zijn persoonlijke ontwikkeling. Nauwkeurig werden de uitstapjes voorzien van een uitgebreide beschrijving van

¹²⁹ Geciteerd in: Tine Visser, “Van veel nut voor de stad: De Fransche Kostschool voor jonge heeren in Middelburg,” *De Wete* 37:1 (2008), 10-17. 12. Het verblijf van Pieter op de kostschool van Jean Henri Rabinel in Middelburg en het reglement wordt verder bestudeerd in het derde hoofdstuk.

¹³⁰ 8 en 22 augustus 1790.

plaats en tijd, zonder intiem te worden. Pieter zocht daarbij naar ankerpunten in de tijd die zijn herinneringen ondersteunden, getuige de beschreven geschiedenislessen van zijn vader bij de beelden van zeegodin Nehalennia en het Fort Zandberg. De nauwkeurige aantekeningen over de uitstapjes met zijn vader staan in contrast met de summiere aantekeningen over uitstapjes met zijn zus of zijn moeder. Moeder komt in het gehele dagboek slechts dertien keer voor, waarvan vier keer als directe omgangspartner in een uitstapje één op één. Het vaakst komt zij voor in combinatie met de vader van Pieter. Als stel worden zij zeventig keer genoemd. Pieters zusje Jacoba Maria wordt in het dagboek zevenentwintig keer genoemd. Met haar deelde hij een sociaal netwerk waarin zij allebei participeerden. Dit sociale netwerk wordt als inherent onderdeel van de denk- en leefwereld van Pieter Pous in het derde hoofdstuk verder bestudeerd.

Kinderlijke emoties zijn in het dagboek van Pieter niet terug te vinden. Illustratief voor de afstandelijke manier waarop hij zijn dagboek beschreef, zijn de notities die Pieter op vijftienjarige leeftijd beschreef toen hij een paard mocht uitzoeken van zijn vader. Op vrijdag 21 maart 1793 rolde Pieter van het eerste paard dat ze bekeken en zag verder alleen maar kwaad in het dier, waardoor hij afzag van de koop. Een dag later ging het eveneens mis. Het paard dat wel beviel, werd door zijn vader te duur gevonden. De prijs van drieënzestig Zeeuwse Rijksdaalders die zijn vader bood, werd afgewezen door de verkoper van het paard.¹³¹ Zonder teleurstelling meldde Pieter dat ook deze koop niet doorging. Emoties als schaamte of spijt, waaruit een sturende hand van zijn ouders zou kunnen blijken, beschreef Pieter nagenoeg niet. Slechts één keer voelde hij de behoefte zichzelf vrij te pleiten van schuld, nadat in een kerkdienst tumult was ontstaan:

Zondag den 30 dito ging ik 's morgens in de Nieuwe Kerk bij de heer Drijfhout en 's middags in de Fransche kerk bij de heer Muntendam, die genoodzaakt was den stokman in de openbare kerk te zenden naar de jongeheren die in 't Latijnsche bogt zaten om dezelve te verzoeken wat stil te weezen, als dewijl zij met de kaart speelden en krakeelden wie of het spel gewonnen had. Hierdoor sloegen alle de toehoorders de oogen op hun, zodat dit hun geen kleine schande veroorzaakte, 's avonds soupeerde ik bij grootmama Pous. N.B: Men moet weten dat ik 't subalterne bocht zat en niet in 't Latijnsche school bogt.¹³²

Klaarblijkelijk vond Pieter het nodig uit te leggen dat hij in een ander gedeelte van de kerk zat en daardoor niet bij de relschoppers kon horen die de kerkdienst verstoorden. In hoeverre levert een

¹³¹ 21 en 22 maart 1793.

¹³² 30 maart 1793.

dergelijke aantekening genoeg bewijsmateriaal om zijn dagboek te scharen onder de categorie gecontroleerde dagboeken? Van Pieter is bekend dat zijn dagboek een naderhand gestileerde versie betreft. Dat blijkt uit zijn regelmatige handschrift, het ontbreken van correcties in de tekst en de grote temporele afstand waarmee hij zijn dagen beschreef. Wel hield hij nauwkeurig bij wat hij die dag gedaan had en met wie hij was omgegaan. De activiteiten met zijn vader kregen een zeer nauwkeurige vermelding van plaats en tijd, terwijl de preken die hij bezocht in de eerste jaren van het dagboek zorgvuldig genoteerd werden. Deze preken bevatten allen een opvallende verwijzing naar disciplineren en volharding in het geloof, zoals het verhaal van Job die door God op de proef werd gesteld en alles kwijtraakte. Dit Bijbelverhaal werd verteld in de preek van Johannes van der Palm, een predikant van gematigd patriotse signatuur. Het is niet bekend waarom Pieter deze preken noteerde. Evenmin is bekend waarom Pieter vanaf juli 1791, toen hij dertien jaar was, geen preek meer noteerde. Mogelijk vonden zijn ouders het van belang dat hij deze preken onthield door ze op te schrijven in het dagboek of nog een keer hardop voor te dragen. Gezien zijn jonge leeftijd, ongetwijfeld te jong om een preek van een welbespraakt persoon als Van der Palm in zijn volledigheid te doorgronden, zou dat logisch zijn. Toch levert het nog steeds geen onomstotelijk bewijs dat het dagboek van Pieter werd meegelezen of aangestuurd. Misschien was Pieter wel degelijk onder de indruk van zijn predikanten en internaliseerde hij op eigen initiatief de boodschappen uit de preek die zijn omgeving van belang vond. Een mens bezit immers van jongs af aan de kunst zichzelf te bezien vanuit zijn eigen omgeving, waardoor het gedragingen van de sociale groep kan internaliseren en praktiseren.¹³³

¹³³ Deze component van identiteitsvorming wordt uitgewerkt in de inleiding van deze masterthesis en wordt ondersteund door: Jenkins, "Knowing who's who," 7-26.

3. Pieter en zijn vrienden

Vrijdag den 6 dito ging ik 's morgens ten 8 uuren naar de stadt om afscheid te neemen van Claasje Lantsheer, die dien morgen met den Hagenaar, schipper Roos, in gezelschap van mevrouw en juffrouw Stavorinus naar Holland vertrok om dan te Montfoort bij haar grootmoeder Gobius te gaan wonen. 't Speet mij zeer dat zij vertrok. Dog, ik moest bon courage houden en misschien was haar vertrek voor ons beide zeer nuttig, als zijnde ik nog niet in die jaaren om amourette te beginnen en zij voor mij wat te oud en in alle opzigte - als bijvoorbeeld wat het pecunieele aangaat - niet kunnende lijkenen. Dog, mij als jong zijnde speet het zeer en maakte toen die reflexien met dan in 't wilde, kunnende tog niet nalaaten om haar in alle opzigte te kenschetsen als een aangenaam vriendelijk en deugdzaam meisje. Dog, hiervan reeds genoeg voor eene levensbeschrijving. Nadat zij dan vertrokken was, deed ik nog eene wandeling en keerde naar buiten terug.¹³⁴

Pieter Pous had het goed te pakken op vrijdag 6 juni 1794. Een jaar daarvoor werd hij als vijftienjarige jongen verliefd op Claasje Lantsheer. Ze ontmoetten elkaar op de buitenplaats Steenhove in Middelburg, waar Claasje enige tijd bij familie verbleef. Sindsdien volgden er verschillende afspraakjes die Pieter enthousiast beschreef in zijn dagboek. Het belang van deze ontmoetingen verduidelijkte hij door haar naam te onderstrepen.¹³⁵ Bij haar afscheid schreef hij dat hij vanwege zijn jonge leeftijd geen avances had kunnen maken en de standsverschillen tussen beiden te groot waren. Reflecterend voegde hij eraan toe dat hij de aantekeningen maakte toen hij zelf ook nog jong was. Probeerde hij zich in te dekken voor een meelezende achterban of wordt hier de sturende hand zichtbaar van de naderhand gestileerde versie van het dagboek? De passage illustreert een tot nu onderbelichte functie van het dagboek als sociale boekhouding. Het achttiende-eeuwse dagboek was niet bedoeld voor intieme aantekeningen maar gaf grip op het tijdsverloop. Ook Pieter was zo'n schrijver. Hij schreef niet alleen over de ontmoetingen en activiteiten binnen de familie maar hield er ook een eigen boekhouding op na. Vrijwel iedere dag beschreef hij wat hij gedaan had en wie hij was tegengekomen zonder intiem te worden. De deelvraag die beantwoord zal worden, luidt: Hoe droeg het sociale netwerk van Bonifacius en Pieter bij aan de leef- en

¹³⁴ Zeeuws Archief, Familiearchief Mathias-Pous-Tak van Poortvliet, inv. nr. 330, 6 juni 1794. Alle dagboekantekeningen van Pieter in deze masterthesis zijn afkomstig uit het kinderdagboek dat geregistreerd staat onder inventarisnummer 330. Omwille daarvan zal ik in het vervolg alleen nog de datum van de aantekening vermelden.

¹³⁵ 21 augustus 1793.

denkwereld van Pieter in zijn dagboek?

3.1 Sociaal programma

In de vorige sectie werden de ontmoetingen van Pieter geïntroduceerd met kapitein Mollmann, jongeheer Reepmaker en jongeheer Fruiter. Pieter gaf hoog op over deze kennissen. Hij introduceerde ze in het dagboek en noteerde vervolgens de activiteiten die hij met hen had ondernomen. Met behulp van deze ontmoetingen, bouwde Pieter een sociaal vangnet op dat een rechtstreekse investering in zijn toekomst was. Vriendschappen in de achttiende eeuw functioneerden voornamelijk om de sociale cohesie te verstevigen. In een maatschappij waarin de institutionele structuren ontoereikend waren om als vangnet te dienen, waarborgden vriendschappen de vrede en saamhorigheid tussen families. Deze familiebanden berustten op de wederkerigheid van praktische hulp en morele steun, maar dienden vaak een bredere strategie ter consolidatie van de goeie maatschappelijke posities van de familie.¹³⁶ Ook bij Pieter speelde dat laatste een rol. Hij trouwde, evenals zijn moeder toen zij weduwe werd, een telg uit de domineesfamilie Fremery. De beschrijvingen van zijn sociaal kapitaal vervulden een tweeledige functie. Enerzijds kreeg Pieter door het noteren van de activiteiten die hij ondernomen had, inzicht in waardevolle ontmoetingen die bijdroegen aan zijn persoonlijke ontwikkeling. Anderzijds registreerde hij door het opschrijven van de namen en beroepen van deze personen zijn uitdijende netwerk. Regelmatig werd hij ter investering in het maatschappelijk vermogen van de familie Pous, meegenomen naar vooraanstaande families in Zeeland en Holland. Tegelijkertijd bouwde Pieter zelf aan zijn kapitaal door goede prestaties te leveren op de Latijnse school en deel te nemen aan verschillende genootschappen en sociëteiten. Dat Pieter het opvoedingsideaal van zijn ouders niet altijd even braaf volgde en ook zijn eigen agenda had, zal in onderhavige studie naar zijn sociale en maatschappelijke vorming duidelijk gemaakt worden.

De maatschappelijke vorming van Pieter bestond uit ontmoetingen met hooggeplaatste families in Middelburg en Den Haag. Vaak waren dat verre familieleden of personen die zijn vader had leren kennen tijdens zijn werk als schepen van de stad en bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie. Tekenend hiervoor zijn de nieuwjaarsrecepties van de raadpensionaris van Zeeland en de burgemeesters van de grote Zeeuwse steden die Bonifacius ieder jaar bezocht. Steevast werd hij hierin vergezeld door Pieter, die de ontmoetingen met deze hooggeplaatste heren trouw noteerde in het dagboek. Op de nieuwjaarsdag van 1793 werd het familiebezoek slechts

¹³⁶ Luuc Kooijmans, *Vriendschap: En de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1997), 9-22.

summier door hem beschreven, terwijl de burgemeesters en raadpensionaris met naam en functie vermeld werden:

Dinsdag den 1 januari 1793 worden de gewoone complimenten afgezegd ter zegenwensching in 't nieuw begonne jaar. Ik ging dan ok bij al mijne familie en buitendien nog bij den Raadpensionaris Van Citters, de twee burgemeesteren De Bruin en G. van Citters. Na al 't welk gedaen te hebben, ik 't huis ging dineeren. Dog, soupeerde 's avonds bij de jongeheeren Loke.¹³⁷

Pieter soupeerde die dag bij de reeds besproken Pieter Loke. Een jaar eerder was Pieter nog niet zo precies over zijn ontmoetingen tijdens de nieuwjaarsreceptie. In 1792 noteerde hij alleen de activiteit maar niet de namen van deze hooggeplaatste heren: “vrijdag den 2 dito was 't volgens gewoonte phisietatiedag bij raadpensionaris en burgemeesters, waar ik dan ook een visite deed.”¹³⁸ Het jaar 1793, toen Pieter vijftien jaar was, betekende daarin een ommekeer. Ook in januari 1794 noteerde hij de namen van de personen die aanwezig waren tijdens de nieuwjaarsreceptie: “woensdag den 1 januarij 1794 wierden de gewone nieuwjaarscomplimenten afgelegd en deed mede met papa eenige staatsievisites als bij de heer Eerste Edele Van Linden, den Raadpensionaris Van Citters, de Burgemeesteren Van de Perre de Westcapelle en Haze Bomme.”¹³⁹ In beide gevallen was raadpensionaris Willem Aarnout van Citters van de partij die na een carrière als schepen en thesaurier van de stad Middelburg in 1788 benoemd werd tot raadpensionaris van de provincie Zeeland. Die positie had hij eerder in de jaren tachtig van de achttiende eeuw te danken aan de inspanningen die hij leverde tijdens onderhandelingen over het behoud van de stad Utrecht voor de Republiek. Daar slaagde een goed georganiseerde patriottenbeweging onder leiding van de uit Ceylon afkomstige student Quint Ondaatje erin de vriendschap van de stad te omver te werpen. Om een breuk met de Republiek te voorkomen stelden de onderhandelaars in augustus 1786 de *Acte van Verbintenis* op, waarin stadsbestuurders beloofden het volk te representeren en de constitutie als leidraad van hun handelen te gebruiken.¹⁴⁰ Een Zeeuwse variant van deze verklaring werd in 1787 door hem opgesteld en aangenomen ter consolidatie van de oranjegezinde bestuurders:

¹³⁷ 1 januari 1793.

¹³⁸ 2 januari 1792.

¹³⁹ 2 januari 1794.

¹⁴⁰ A.J. van der Aa en K.J.R. van Harderwijk, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt* (Haarlem: J.J. van Brederode, 1855), 369.

Wij, ondergeschreeven, Leden en Ministers van Collegien van Regeering en Justitie, in- of wegens de provincie van Zeeland, rijpelijk overwogen hebbende de tegenwoordige verwarringen in de Republiek, veroorzaakt door de verschillende begrippen van veelen onder de Regenten en Ingezetenen, over de waare gronden van de Constitutie der Regeeringe en van den aart der Burgerlyke Vrijheid en dagelijks meer en meer ziende dat men voortgaat, met allerhande vreemde en schadelijke denkbeelden ten dien opzichte, ook in deeze Provincie te verspreiden.¹⁴¹

Willem Aarnout van Citters stelde deze akte op met goedvinden van de vertegenwoordiger van de Eerste Edele in de Staten van Zeeland, Willem Carel Hendrik van Lynden van Blitterswijk. Deze edelman ontmoette Pieter tijdens de nieuwjaarswensen van januari 1794, dezelfde bijeenkomst als waar hij Van Citters trof. Van Lynden van Blitterswijk werd in 1779 aangesteld door de stadhouder maar moest na de Bataafse Omwenteling in 1795, net als Van Citters, het veld ruimen. Hem werd opgedragen binnen vierentwintig uur de provincie te verlaten en zich te melden in Den Haag, voordat hij in 1797 kon vluchten naar het hof van de naar Duitsland uitgeweken stadhouder Willem V. Door hem werd hij ingezet als onderhandelaar tijdens de mislukte vredesonderhandelingen in Lille tussen de stadhouder en Franse en Engelse mogelijkheden. Nadat de derde zoon van de stadhouder in 1813 terugkeerde als Soeverein vorst der Nederlanden werd Van Lynden van Blitterswijk benoemd in een commissie die verantwoordelijk werd gesteld voor het schrijven van een nieuwe grondwet. Een voorstel van zijn hand om de hervormde godsdienst in te stellen als enige toegestane godsdienst werd door de andere leden van de commissie geblokkeerd.¹⁴² Gedurende zijn periode in Den Haag trok Van Lynden van Blitterswijk van leer tegen patriotse stokpaardjes als de mythe van de Batavieren die hij bestreed in een anonieme verhandeling uit 1796 over zeegodin Nehalennia onder de titel *Verhandeling over de godin Nehalennia*. Hierin stelde de auteur dat Nehalennia onmogelijk een godheid geweest zou kunnen zijn van de Batavieren. De woorden ‘dea burorina’ op de in Domburg gevonden gedenksteen zouden, volgens hem, verwijzen naar een god die vereerd werd door de burenen. In dat geval zou Nehalennia geen godin zijn geweest die oorspronkelijk vereerd werd door Batavieren maar door uit Engeland afkomstige Romeinen die

¹⁴¹ ‘‘Acte van verbintenis van eenige leden en ministers der Regeering en Justitie in Zeeland, tot handhaaving van de waare Republikeinsche Constitutie, tegenwoordige regeeringsform en burgerlyke vryheid,’’ in W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (Utrecht, 1978), 21702.

¹⁴² P.C. Molhuysen, P.J. Blok en K.H. Kossmann, *Nieuw Nederlands Biografisch woordenboek: Achtste Deel* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1930), 1089.

in Holland en vermoedelijk ook op het eiland Walcheren, verbleven.¹⁴³ Of Pieter dit werk van de voormalig vertegenwoordiger van de Eerste Edele heeft gelezen is niet bekend. Het is aannemelijk dat Pieter, die de beelden in het vorige hoofdstuk nadrukkelijk gekoppeld had aan de Bataafse mythe, een andere mening was toegedaan.

In hoeverre was er sprake van vriendschap met deze orangistische bestuurders? Pieter noemde hen alleen de twee keren dat hij met zijn vader de nieuwjaarswensen overbracht maar had wel een bont gezelschap aan andere orangistische kennissen. Vaak lag hier een familieband aan ten grondslag. De familie onderhield bijvoorbeeld een nauwere band met een andere telg van de regentenfamilie Van Citters, Cornelis Kien van Citters. Deze Cornelis Kien van Citters was hoogbaljuw van Zeeland en bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie in Zeeland, bovendien trouwde hij een tante van Pieters moeder Anna Maria Steengracht. Ook hij was een orangistisch bestuurder, getuige de rol die hij vervulde in de terugkeer van stadhouder Willem V nadat hij uit de Republiek gevlucht was. Naar verluid zette hij dokwerkers van de Verenigde Oostindische Compagnie op tegen een aantal patriotse bestuurders. Dat leidde tot het plunderen van een aantal huizen, waaronder dat van de eerdergenoemde predikant Johannes de Fremery.¹⁴⁴ Als bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie werkte Bonifacius veel met hem samen. Zo meldde Pieter op maandag 29 november 1790 dat zijn vader met oom en tante Kien van Citters naar Amsterdam was vertrokken om aldaar de vergadering van de Heren XVII bij te wonen.¹⁴⁵ Enkele maanden later schreef hij op woensdag 2 maart 1791 dat hij na het uitreiken van de halfjaarlijkse *gratias* op de Latijnse school, uitgenodigd was op een danspartij bij de familie Kien van Citters thuis.¹⁴⁶ Ook de meer gematigde orangist Johan Adriaen van de Perre, de reeds genoemde voorzitter van de natuurkundige genootschappen, was een vriend van de familie. Ook hij had een band met de familie Steengracht als neef van Adriaan Steengracht, de vader van Anna Maria Steengracht. Pieter bezocht bij de familie Van de Perre de kerkdiensten van Johannes van der Palm. Van de Perre betuigde zijn vriendschap met de familie in zijn memoires over het opstellen van de *Akte van Verbintnisse* en de consternatie die was ontstaan na de oprichting van het Nationaal Fonds.¹⁴⁷

¹⁴³ Willem Carel Hendrik baron van Lynden van Blitterswijk, *Verhandeling over de godin Nehalennia* (1796). 1-31.

¹⁴⁴ Paul Brusse en Jeanine Dekker, *Geschiedenis van Zeeland deel III: 1700-1850* (Zwolle: Uitgeverij Wbooks, 2013), 176-192.

¹⁴⁵ 29 november 1790.

¹⁴⁶ 2 maart 1791.

¹⁴⁷ Zie voor een studie naar de relatie tussen Bonifacius Mathias Pous en Johan Adriaen van de Perre: Backera, *Schets van een Middelburgs regent*, 94-122.

De notities die Pieter beschreef over visites met zijn vader staan in contrast met de ontmoetingen met leeftijdsgenoten en vrienden. Pieter noteerde de personen die hij had ontmoet en de activiteiten die hij ondernam maar liet achterwege of hij een leuke dag had. Nauwkeuriger beschreef hij de ontmoetingen die indruk op hem maakten, zoals die met zijn kalverliefde Claasje Lantsheer. De naam van deze dame werd door hem onderstreept en de activiteiten werden voorzien van een waardeoordeel, zoals dat het geval was op zaterdag 3 mei 1793. Toen schreef Pieter dat hij zeer content was die dag: “vooral van dat tourtje met juffrouw Lantsheer.”¹⁴⁸ Evenwel beseftte hij dat zij waarschijnlijk onbereikbaar was vanwege haar leeftijd en haar adellijke afkomst. Johanna Clasina Petronella Lantsheer was een kleindochter van Hendrick Anthonie Gobius die een lange politieke loopbaan achter de rug had als lid van de Provinciale Staten in Utrecht en burgemeester van Montfoort.¹⁴⁹ De zusjes Falck konden eveneens op de goedkeuring van Pieter rekenen. Zo beschreef hij op donderdag 7 augustus 1794 dat hij een leuke dag had met de twee zusjes:

Donderdag den 7 dito wandelde ik den ganschen dag door Amsterdam, alwaar mij door een jongeheer het een en ander wierd getoond. Des middags dineerde ik bij de heer Falck in wiens gezelschap en voornamentlijk in dat van zijne twee dogters, ik mij zeer wel amuseerde. Vertoefde tot 's avonds ten negen uren wanneer ik van haar, en vooral van de oudste juffrouw met geen klein leed wezen afscheid nam en, na nog een visite bij de heer Scholte te hebben gedaan, kwam ik ten 10 uren in 't logement.¹⁵⁰

Pieter had het naar zijn zin gehad met de oudste dochter van de heer Falck. Een dag later probeerde hij haar tevergeefs nog een keer te ontmoeten maar dit doel werd niet bereikt.¹⁵¹ Ook met de jongeheer Falck maakte Pieter geregeld een wandeling. Jongeheer Falck verbleef in mei 1794 enige tijd bij Pieter in Middelburg toen Pieter op woensdag 14 mei beschreef dat hij een stel Amsterdamse heren de stad Vlissingen had laten zien. Daar hadden ze het stadhuis bezichtigd dat mooi gevonden werd maar volgens het stel ook erg verschilde van dat in Amsterdam.¹⁵² Eerder had de jongste telg

¹⁴⁸ 3 mei 1793.

¹⁴⁹ A.J. van der Aa, K.J.R. van Harderwijk en G.D.J. Schotel, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt* (Haarlem: J.J. van Brederode, 1862), 216. Zie voor de Bataafse Omwenteling in de stad Montfoort waarin enkele familieleden van Gobius aan deelnamen: Kees Vossestijn, *Verwisselde Loterijbriefjes: Montfoort 1783-1803* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1999), 163-168.

¹⁵⁰ 7 augustus 1794.

¹⁵¹ Pieter schreef die dag: “donderdag den 8 dito deed ik 's morgens vroeg nog eens een visite bij de heer Falck in welke ik tog mijn voorgesteld oogmerk niet bereikte, 't geen mij zeer speet.” 8 augustus 1794.

¹⁵² 14 mei 1794.

uit de familie Falck bij zijn zus gelogeerd. Als we de gezinssamenstelling in ogenschouw nemen, is het aannemelijk dat het hier gaat om de kinderen van Otto Willem Falck. De eveneens uit Amsterdam afkomstige Otto Willem Falck was als cadet begonnen bij de Verenigde Oostindische Compagnie maar wist dankzij de juiste familiebanden op te werken tot gouverneur in de Indiase stad Patna. Later werd hij benoemd tot bewindhebber van de compagnieskamer in Amsterdam. In die laatste functie was hij verantwoordelijk voor de nieuw te vormen afdeling van Indische zaken. Zoon Anton Reinhard Falck, met wie Pieter onder andere het stadhuis bezocht in Vlissingen, werd later Secretaris van Buitenlandse Zaken voor koning Lodewijk Napoleon. Onder koning Willem I was hij werkzaam als Minister van Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën.¹⁵³

Bonifacius had een breed sociaal netwerk met mensen van allerlei politieke pluimage. Een beetje opportunisme was hem niet vreemd als hij daarmee zijn politieke en maatschappelijke carrière kon redden. Dat bleek uit zijn gepubliceerde mededeling aan raadpensionaris Laurens Pieter van de Spiegel toen deze Bonifacius openlijk betichtte van patriottisme. Ook de familiebanden met Cornelis Kien van Citters en Johan Adriaen van de Perre zijn hiervoor illustratief. Zijn vriendschap met Johan Adriaen van de Perre kwam hem niet slecht uit toen Bonifacius zijn functies moest verdedigen nadat hij in opspraak was geraakt als voorzitter van het *Nationaal Fonds*. Dat hij de familiebanden met Kien van Citters aanhield, ondanks dat deze ervoor gezorgd had dat de huizen van vooraanstaande patriotten geplunderd werden, had waarschijnlijk te maken met de functies die zij bekleedden in de Verenigde Oostindische Compagnie. Als bewindhebbers van de compagniekamer in Middelburg konden zij het zich niet veroorloven met elkaar in conflict te raken. Het droeg bij aan het profiel van Bonifacius als gematigd patriot. Anders dan zijn vrienden die slachtoffer werden van de plunderingen in 1787 of zelfs enige tijd moesten vluchten, kon Bonifacius veel van zijn posities behouden. Mogelijk speelde nog een andere reden een rol. Pieter beschreef in het dagboek geregeld dat hij met zijn vader een bezoek bracht aan deze personen. Deze ontmoetingen lijken hiermee het karakter aan te nemen van een sociaal programma dat door Bonifacius ontworpen werd om zijn zoon op jonge leeftijd te introduceren in het regentennetwerk van de Zeeuwse politiek en de Verenigde Oostindische Compagnie. Naast de pedagogische uitstapjes uit het tweede hoofdstuk, zou dit een volgende stap zijn in de voorbereiding van een maatschappelijke en politieke carrière van Pieter.

Een dergelijk sociaal programma als maatschappelijke voorbereiding zou passen binnen de achttiende-eeuwse opvatting van vriendschappen. Vriendschap was, zoals de cultuurhistoricus Luuc

¹⁵³ Zie voor een biografie van Anton Reinhard Falck: Derk van der Horst, *Van Republiek tot Koninkrijk: De vormende jaren van Anton Reinhard Falck, 1777-1813* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1985).

Kooijmans stelt, een relatie tussen individuen die op grond van wederzijdse genegenheid totstandkwam en uiting gaf aan praktische hulp en morele steun. Kooijmans baseert zich hiervoor op egodocumenten van telgen uit vooraanstaande Antwerpse families als Van der Meulen, Della Faille en De Malapert. Bij een gebrek aan sociale zekerheid vanuit de staat georganiseerd, was vriendschap voor hen een belangrijk overlevingsmiddel. Wederzijdse banden dienden vooral ter versteviging van de maatschappelijke positie van families. Hier ontstond een discrepantie tussen filosofie en praktijk. Zo maakten de Franse filosoof Michel de Montaigne en de Nederlandse theoloog Dirk Volkertsz. Coornhert al in de zestiende eeuw het onderscheid tussen persoonlijke vriendschappen en vriendschappen vanuit het oogpunt van gewin. Persoonlijke vriendschappen moesten vooral gebaseerd zijn op wederzijds respect en vertrouwen, zonder dat hier direct een maatschappelijk profijt tegenover stond. In werkelijkheid bleven, zoals Kooijmans stelt, de vriendschappen voor eigen gewin dominant om het maatschappelijk vermogen van de families en de nieuwe generaties te waarborgen. Zoons en dochters werden daarom al vroeg opgeleid voor de rol die ze in de toekomst zouden vervullen. Jongens werd kennis bijgebracht van handel en financiën of bestuurlijke en juridische zaken, terwijl meisjes voorbereid werden op de taken in het huishouden. De juiste kennis en huwelijken konden hun maatschappelijke kansen aanzienlijk vergroten.¹⁵⁴ Ook voor Pieter was dat belangrijk. Zijn sociale programma was een opmars naar een mooie carrière. Daaraan kon het brede sociale netwerk dat hij had opgebouwd met zijn vader een nuttige bijdrage leveren.

3.2 Leesgenootschap

Ontmoetingen waar Pieter eveneens hoog van opgaf, waren de middagen die hij beleefde met zijn leesgezelschap. Voor het eerst kwam de club bijeen op woensdag 23 november 1791. Na afloop beschreef Pieter wat de bedoeling van het leesgezelschap was: ‘op mijn gezelschap in ’t welk wij elk op ons beurt eene verhandeling over ’t een of ander stuk lezen en dan vervolgens met elkanderen over ’t verhandelde nog wat spraken.’¹⁵⁵ Wekelijks zouden de leden van het gezelschap elkaar voorlezen uit een verhandeling en daarover met elkaar in gesprek gaan. Enkele weken later toen de bijeenkomsten van het leesgezelschap inmiddels verplaatst waren naar de zaterdag, verduidelijkte Pieter nogmaals wat de groep deed en schreef hij de namen van de deelnemers in zijn dagboek:

¹⁵⁴ Kooijmans, *Vriendschap*, 9-22, 23-38.

¹⁵⁵ 23 november 1791.

Saterdag den 10 dito deed ik 's morgens een tourtje te paerd buiten de manege, at 's middags bij grootmama Pous, ging ten 4 uren na mijn genootschap, 't welk bestond uit de heer J.W. van Sonsbeeck, P. Pous Gevers, A.J. Reitz en J. Rhede van Oudshoorn daer wij op beurt iets voorlas en ging.¹⁵⁶

Ook noemde hij de leesclub geen gezelschap meer maar een genootschap. De jongens waren van plan het stevig aan te pakken. Zo vermeldde hij later, op zaterdag 31 december 1791, dat het genootschap de naam *Firmus Fabri Fabricando* ging dragen. Een week later, op zaterdag 5 januari 1792, kwam hij hierop terug en vermeldde hij dat de naam *Fabri Fabricando Fimus* was.¹⁵⁷ Vermoedelijk had hij zich vergist in dit Latijnse spreekwoord, dat *Fabricando fabri fimus* luidt en vrij vertaald wordt als 'al doende leert men'.¹⁵⁸ Hoewel onbekend is welke boeken Pieter en zijn vrienden behandelden in het leesgenootschap, is het wel mogelijk een beeld te krijgen van de onderwerpen die vermoedelijk werden aangesneden. Van de leden Jan Willem van Sonsbeeck en Justinus Reitz is bekend dat zij een vader hadden die, net als de vader van Pieter, actief was in het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen. Binnen dit wetenschappelijke genootschap leefden, zoals de Utrechtse boekhistoricus Feike Dietz stelt, de fysicotheologische idealen van een brede kennisverspreiding met als doel het geloof te voeden. Kinderen profiteerden hiervan door de kennisoverdracht van vaders en moeders die actief waren in de Zeeuwse genootschappen. Directer profiteerden zij echter van de distributie van de eerste Nederlandstalige natuurkundige kinderboeken, waarvan in 1768 het spits werd afgebeten met de publicatie *Philosophie der tollén en ballen, of Het Newtoniaansche zamenstel van wysbegeerte*. Het betrof hier een vertaling van een werk dat zes jaar eerder verscheen in het Engels met de titel *The Newtonian System of Philosophy Adapted to the Capacities of Young Gentleman and Ladies*. In dit kinderboek werd een hoofdpersoon opgevoerd onder de naam Tom Telescope die met zijn vriendjes een genootschap oprichtte onder de naam 'Lilliputiaansche Maatschappij'. Tom Telescope onderwees zijn vriendjes

¹⁵⁶ 10 december 1791.

¹⁵⁷ 31 december 1791, 5 januari 1792.

¹⁵⁸ Dit spreekwoord werd vaker gebruikt voor leesgezelschappen. Een vriendje van Otto van Eck, de Delftse Wim van Beerestein, is enige tijd lid geweest van een gelijknamig select literair gezelschap. Ook in Den Haag kwam deze naam voor, getuige het bescheiden archief wat is overgeleverd van een letterkundig gezelschapje uit 1797. Dit gezelschap bestond uit de Haagse jongeren Marcel Emants, Gerrit Hooft en Wim van Beerestein. Hoewel onbekend is wat de jongeren daar bespraken, is dit genootschap dus nog ouder dan dat van Pieter: Haags Gemeentearchief, 0050-01 Letterkundig gezelschap Fabricando Fabri Fimus; Baggerman en Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck*, 266, 524. Pieter zelf schreef overigens de naam van zijn leesgenootschap slechts twee keer op, hierna prefereerde hij de term 'chocolaet partij'. Overeenkomstig het achttiende-eeuwse ideaal is het waarschijnlijk dat hij hiermee verwees naar het drankje dat de jongens dronken tijdens het bespreken van de verhandelingen. Ibid., 4 maart 1791.

populaire pedagogie

**PHILOSOPHIE
DER TOLLEN EN BALLEN,
OF
HET NEWTONIAANSCH ZAMENSTEL
VAN
WYSBEGEERTE,**

Geschikt naar de vatbaarheid der eerste Jeugd,
en gemeenzaam en vermaakelyk gemaakt
door Voorwerpen, welke aan haar
zeer wel bekend zyn:

Bestaande in SES LESSEN, geleezen voor
de Lilliputiaansche Maatschappij,

DOOR **TOM. TELESCOPE, A.M.**

En by een verzameld en in orde gebragt ten
nutte der Engelsche Jeugd, en met ver-
scheide Kopere Plaatjes, ter ophel-
deringe en bevestiginge der voor-
gestelde Leeringen, voorzien,

Door derzelver ouden Vriend, den

HEER J. NEWBERY.

En naar den Tweeden Druk uit het Engelsch
vertaald, en met eenige aantekeningen
vermeerderd door * *.

**TE MIDDELBURG,
BY CHRISTIAAN BOHEMER.
M. D. G. C. LXVIII.**

Afb. 5: Frontispice van de Nederlandse versie van *Philosophie der tollén en ballen*

met moderne instrumenten als de telescoop en de luchtpomp. Ook werden de kinderen onderwezen in het zonnestelsel en het dierenrijk.¹⁵⁹

De vertaling van dit werk verscheen bij de Middelburgse uitgever Christiaan Bohemer en werd vermoedelijk verzorgd door Johannes Nettis, een predikant en oogarts die op dat moment aan het hoofd van het wetenschappelijke genootschap stond. Een belangrijke inhoudelijke basis voor de experimenten en verhandelingen van Telescope vormde de empirische kennisvergaring. Kennis kon het best verworven worden in een spelcontext waarbij directe waarneming centraal stond. Daartoe onderscheidde de auteur volkomen denkbeelden van onvolkomen denkbeelden. Volkomen, wezenlijke denkbeelden waren gebaseerd op eigen waarnemingen, terwijl onvolkomen denkbeelden bestonden uit informatie die gelezen werd in kranten of opgetekend werd in verhalen.¹⁶⁰ In andere jeugdboeken die circuleerden rond het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen speelde de zuivere waarneming eveneens een belangrijke rol. Zo publiceerde genootschapslid Jacob Nuys van Klinkenberg in 1780 zijn *Onderwys in den godsdienst*. Hierin legde Nuys van Klinkenberg uit dat de prikkeling van zintuigen in directe observaties leidden tot kennis en begrip waarmee het bestaan van God bewezen kon worden. Met de woorden ‘men zie’ probeerde de auteur zijn lezers mee te nemen in het zorgvuldige proces van het waarnemen van de bewegingen en het lichaam van de aardworm. Die bestond uit een aaneenschakeling van ringspieren die door samentrekkingen nauwer en langer werden. Als de aardworm het bovenste gedeelte van zijn lichaam uitstreekte en het achterlichaam verkortte, was hij in staat om zichzelf met zijn vier rijen pootjes over de grond te bewegen. Het jeugdboek functioneerde door deze nauwkeurige beschrijvingen en visualisatie van het bewegen van een aardworm als een microscoop van waaruit het kind leert gedetailleerde observaties uit te voeren.¹⁶¹

Als Pieter en zijn vrienden in het leesgenootschap volgens het evenbeeld van Tom Telescope verhandelingen bespraken over het dierenrijk, dan hadden zij zich bijvoorbeeld kunnen buigen over het werk *Bericht tot staving der aanwezigheid van eenhoornen* van Karel Koenraad Reitz uit 1791.¹⁶² Dit werk werd door Reitz voorgedragen aan het wetenschappelijk genootschap in

¹⁵⁹ Feike Dietz, “Het achttiende-eeuwse jeugdboek als instrument van genootschappelijkheid: kennisverspreider, stimulator en toegangspoort,” in *Een hoger streven: bouwstenen voor een geschiedenis van het Zeeuws Genootschap, 1769-2019*, ed. Arjan van Dixhoorn, Henk Nellen en Francien Petiet (Vlissingen: Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 2019), 138-160.

¹⁶⁰ Ibid; J. Newbery, *Philosophie der toll en ballen, of het Newtoniaansche Zamenspel van wysbegeerte* (Middelburg: Christiaan Bohemer, 1768).

¹⁶¹ Dietz, “Het achttiende-eeuwse jeugdboek,” 138-160; Johannes van Nuys Klinkenbeek, *Onderwys in den godsdienst* (Amsterdam: Johannes Allart, 1780).

¹⁶² Karel Koenraad Reitz, “Bericht tot Staving der aanwezigheid van eenhoornen,” *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeusche Genootschap der Wetenschappen te Vlissinge, vyftiende deel* (Middelburg: Pieter Gillissen, 1792), LI-LVIII.

Vlissingen op 7 december 1791, daags na de eerste bijeenkomst van Pieters leesgenootschap in november en enkele dagen voor Pieters aantekening over de leden van het genootschap. Karel Koenraad Reitz promoveerde in 1764 als rechtsgeleerde aan de Universiteit Utrecht en vestigde zich daarna als advocaat in Middelburg. Achtereenvolgens bekleedde hij daarna de functies van griffier van het Hof van Vlaanderen en de Staten van Walcheren. Zijn oudste zoon Justinus Reitz vestigde zich eveneens als advocaat in Middelburg.¹⁶³ In 1791 was Justinus lid van het leesgenootschap van Pieter en kon hij ervoor kiezen het werk van zijn vader over eenhoorns voor te dragen aan zijn vrienden. Karel Koenraad Reitz borduurde voort op twee verschillende waarnemingen van eenhoorns die gedaan werden door de profeet Jesaja uit Juda en de Deense theoloog Thomas Bartholinus. Jesaja kenmerkte de eenhoorn als een wit zeewezen dat leefde in Ethiopië maar inmiddels niet meer bestond. Bartholinus stelde juist uit de optekeningen van de koning van Guinea aan de hertog van Koerland in Kopenhagen dat eenhoorns wel degelijk bestonden en eerder een zwarte kleur hadden en in hun uiterlijk vergelijkbaar waren met het voorkomen van een vlug en stoutmoedig paard. De waarheid lag volgens Reitz in het midden. Opgetekend uit een verhaal van de Zuid-Afrikaanse wijnhandelaar en slavenhouder Hendrik Cloete, nam Reitz zijn publiek mee in een observatie van een zekere Hottentot:

Het voorkomen was gelijk dat van een paard van eene grysachtige kleur, doch achter de kaken witte streepjes. Recht voor den kop had het dier een hoorn ter lengte van een arm en aan de grond (of basis) eene arm dikte. Op de helft van dien hoorn, was de hoorn eenigszins plat. Echter, aan het vooreinde zeer spits en niet aan 't voorhoofdsgebeente vastgegroeid maar alleen aan de huid. Omtrent twee vingers breed onder dien hoorn vond men eene kleine, korte kuif. Hebbende de kop van dat dier de gedaante van een paard. Terwijl deszelfs hoogte insgelijks met een gewoon Kaapsch paard overeenkwam. De ooren vond men grijs en gelijk die van een os, doch wat groter. Het dier had een tamelijk langen staart die van verre naar een paardenstaart geleek. Doch, van nabij beschouwd zijnde, bevonden werd vleesachtig en met kort hair bezet te zijn. Hebbende aan het einde een witten kwast ter grootte en rondte van een appel. De hoeven waren rond als die van een paard, echter van onder met gespletene klauwen.¹⁶⁴

¹⁶³ Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek: Derde Deel*, 1050-1051.

¹⁶⁴ Reitz, "Bericht tot Staving der aanwezigheid van eenhoornen," LVII.

Afgaand op de these van Dietz, voldeed de verhandeling van Karel Koenraad Reitz aan de fysicotheologische waarneming van de wonderen van God. Door een expliciete verwijzing toe te voegen naar het Bijbelboek van Jesaja kon Reitz het fenomeen voorzien van een theologische betekenis. Deze verhandeling kreeg hierdoor, zoals het ideaal van Tom Telescope en het werk van Jacobus Nuys van Klinkenberg, de functie van een telescoop. Hoewel deze waarnemingen niet zelfstandig gedaan werden, nam de auteur zijn toehoorders nauwgezet mee in de observaties van het lichaam van de eenhoorn. De toehoorders konden het dier als het ware zelf voor zich zien. Reitz verzekerde zijn publiek tot slot van zijn gelijk en waarschuwde liefhebbers die een premie wilden stellen op de huid van het dier. Een geldbedrag dat gekoppeld was aan zo'n premie moest evenredig zijn aan de moeite en kosten die een verre reis naar Kaap de Goede Hoop met zich mee zou brengen: "Dit zoo zeldzame dier is geschoten tusschen den zoogenaamden Tafelberg en de Zeekoerivier, gelegen omtrent 16 dagen rydens van de Camdebo die van de Kaap omtrent ééne maand rydens met een ossenwagen gelegen is."¹⁶⁵

Pieter en zijn gezelschap zetten hun aspiraties als genootschap in de dop kracht bij door leden te werven. Als honorair lid van het genootschap deed Pieter op 4 maart 1791 verslag van een etentje dat hij met de jongeheer Thibaut had om hem te verwelkomen als lid van de wekelijkse bijeenkomsten van *Fabricando fabri fimus*. Deze Johan Willem Thibaut was een zoon van de reeds overleden Willem Thibaut en Cornelia Wilhelmina Thibaut. Cornelia Wilhelmina bezocht, samen met haar stiefdochter Johanna Cornelia Thibaut, trouw de bijeenkomsten van het Natuurkundig Genootschap der Dames.¹⁶⁶ Onder de leden van het gezelschap was Jan Willem van Sonsbeeck echter het bekendst. Jan Willem van Sonsbeeck was een zoon van Leonard Constantijn van Sonsbeeck, een patriots bestuurder die actief was als schepen en pensionaris van de stad Vlissingen. Net als de Middelburgse predikant Johannes de Fremery was hij in 1787 genoodzaakt de provincie te ontvluchten toen zijn huis geplunderd werd door orangisten. Een jaar later keerde Leonard van Sonsbeeck terug als bewindhebber van de West-Indische Compagnie. In 1795 werd hij, net als Bonifacius, benoemd tot lid van de Provinciale Staten in Zeeland en afgevaardigde van de provincie in de Staten-Generaal.¹⁶⁷ Jan Willem van Sonsbeeck bereikte slechts de leeftijd van drieëntwintig

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Willem Thibaut, actief als onder andere griffier en advocaat-fiscaal van de admiraliteit Zeeland, was afkomstig uit het adellijke geslacht van Aagtekerke. Voordat hij trouwde met Cornelia Wilhelmina, had Johan Willem een huwelijk achter de rug met Barbara Adriana van de Perre. Barbara Adriana was op haar beurt een zus van Johan Adriaan van de Perre die jarenlang optrad als voorzitter van de natuurkundige genootschappen. Baar-de Weerd, *Uw sekse en de onze*, 282-290.

¹⁶⁷ Matthijs Siegenbeek, *Aanspraak van Matthijs Siegenbeek tot opening van de jaarlijksche vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leyden, gehouden den 30sten junij 1823* (Leiden, 1823), 49-50.

jaar maar stond toen al bekend als een begenadigd dichter. Sonsbeeck studeerde rechtsgeleerdheid in Leiden en bekleedde daarna de functie van pensionaris van de stad Middelburg. Ook nam hij net als zijn vader zitting in de Staten-Generaal. Als lid van de Staten-Generaal publiceerde hij in 1795 zijn werk *Verhandeling over het nadeel eener Nationaale Conventie en daar uit voortspuitende eenheid van bestuur voor de Nederlandse Republiek*. Hierin ageerde hij tegen het plan van Johan Konijnenburg, hoogleraar aan het Remonstrantse Seminarie in Leiden. Konijnenburg pleitte na de Bataafse Omwenteling voor de invoering van een nationaal vertegenwoordigd lichaam. Een Nationale Vergadering moest zo snel mogelijk een einde maken aan de tijdelijke regeringen op stedelijk en regionaal niveau. Tot ongenoegen van Van Sonsbeeck was dit plan er gekomen zonder dat de Zeeuwse Vergadering hierin gekend was. Hij verdedigde het federatieve staatsbestel van de Republiek. Kleine volken waren, zoals hij in navolging van Rousseau stelde, beter te besturen dan grote volken.¹⁶⁸

Jan Willem van Sonsbeeck kon uit eigen werk putten als de leden van *Fabricando fabri-
fim*us naast natuurkundige verhandelingen ook geschiedkundige verhandelingen behandelden. Zo was Pieter op woensdag 2 november 1791, enkele weken voor de aanvang van de eerste bijeenkomst van het leesgenootschap, aanwezig bij de eerdergenoemde redevoering in dichtmaat over Claudius Civilis.¹⁶⁹ Dit gedicht werd tezamen met andere gedichten van zijn hand, postuum gedrukt door de Bredase stadsdrukker J.A. Oukoop in 1818. Aan het begin van het boekje meldde Oukoop dat ‘‘de verdiensten welke den Heer J.W. Sonsbeeck in het algemeen, en in het bijzonder als Dichter, bezat, (hij werd helaas te vroeg der wetenschappen ontrukkt) billikt dat dit bundeltje meer aan zijne Landgenooten bekend gemaakt worde.’’¹⁷⁰ Het twintig pagina’s tellende gedicht nam de toehoorders stapsgewijs mee in de geschiedenis van de Batavieren en de strijd tegen de Romeinse overheersing. Van Sonsbeeck begon met een karakterschets van de Batavieren als een rustig en ootmoedig volk dat onverschrokken vocht tegen de Romeinse overheersing. Hiertoe waren zij aangezet door één man, Claudius Civilis die het volk ten strijde riep met een retorische vraag: ‘‘Hoe lang zult gij, Bataaf, die heerschappij gedogen? / gij, die de vrijheid mint, den trotschen scepter haat / die nooit den fieren hals, als slaven, hebt gebogen / ’t wordt tijd dat ge eind’lijk eens de hand aan ’t harnas slaat.’’¹⁷¹ Of Jan Willem met deze directe aanspreekvorm de patriotten tot

¹⁶⁸ Zie voor een verhandeling over dit werk: Joris Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld: het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2012), 86-106.

¹⁶⁹ Jan Willem van Sonsbeeck, *Gedichten van J.W. van Sonsbeeck* (Breda: Stadsdrukker J.A. Oukoop, 1818), 4-25.

¹⁷⁰ Deze tekst staat op de eerste ongenummerde pagina van: J.W. van Sonsbeeck, *Gedichten* (Breda: J.A. Oukoop stads-drukker, 1818).

¹⁷¹ *Ibid.*, 11.

Afb. 6: Zinnebeeldig monument voor Jan Willem van Sonsbeeck (1774-1797), J.H. Reijgers (1797). Zeeuws Archief, KZWG, Zelandia Illustrata, cat.nr. ZI-IV-0835.

actie of vaderlandsliefde wilde manen is niet bekend. Wel schetste hij in één van de laatste strofes een parallel met de Tachtigjarige Oorlog en deed hij een beroep op de nazaten van de Batavieren. Het was de plicht van nieuwe generaties de zwaarbevochten vrijheid van de Batavieren en de Tachtigjarige Oorlog met hand en tand te beschermen.¹⁷²

Mogelijk waren de jongens van het leesgenootschap niet de enige jongens waarmee hij boeken uitwisselde. Pieter ging ook om met de jongeheer Reepmaker uit Rotterdam, een logé van Jan Willem van Sonsbeeck. Samen met de jongeheer Reepmaker beleefde hij het al eerder beschreven, heimelijke zwemtochtje in een woeste zee. Ook bezocht hij met hem het schip Westcapelle in het Kanaal van Welzinge dat eerder die week werd onthaald door zijn vader als bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie. Mogelijk was dit Keesje Reepmaker uit Rotterdam die, zoals Baggerman stelt, geregeld boeken uitwisselde met Otto van Eck. Otto meldde in die gevallen dat hij de hele middag verzonken was in het boek van Keesje en daardoor niet meer toekwam aan zijn andere werkzaamheden. Hij vermeldde niet de titel van het werk. Uit veilingcatalogi blijkt wel dat de familie Reepmaker naast een collectie aan verlichte literatuur ook beschikte over een aantal minder politiek correcte titels. Het betrof dan vaak gezonken cultuurgoed als het werk *Leven van gravin de la Motte* uit 1792 en de autobiografie van de beruchte achttiende-eeuwse oplichter en veelschrijver Franciscus Lievens Kersteman.¹⁷³ Eerder publiceerde deze Kersteman een onzedig werkje over een vrouw die hij tegenkwam in de militaire gevangenis in Breda. Deze vrouw had zich jarenlang vermomd als man en ging zo zes jaar als soldaat door het leven.¹⁷⁴

Anders dan in het leesgenootschap van Pieter, was de uitwisseling van boeken tussen Otto en Keesje slechts een sporadische actie zonder formeel netwerk. Een dergelijk genootschap als *Fabricando fabri fimus* - of de twee varianten op dit spreekwoord die in het dagboek van Pieter verschenen - kan met recht uniek genoemd worden. Het genootschap van Pieter is in verschillende historische studies bekend komen te staan als één van de eerste kindergenootschappen van Nederland. Baggerman vergelijkt het zorgvuldig samengestelde lectuurdieet van Otto van Eck en Adolph en Abraham Blussé junior. In tegenstelling tot het leesgenootschap van Pieter, was van hen een voorgeprogrammeerd en gecontroleerd lectuurdieet bewaard gebleven. Hierin stonden karaktereigenschappen als edelmoedigheid, gehoorzaamheid en trouw hoog aangeschreven.¹⁷⁵ Dietz

¹⁷² Ibid., 22-25.

¹⁷³ Baggerman, "Lezen tot de laatste snik," 57-89; Baggerman, "Otto en de anderen," 211-224.

¹⁷⁴ Hiervan is in de jaren tachtig een bronnenuitgave verschenen: Rudolf Dekker, Gert Jan Johannes en Lotte van de Pol, *De Bredasche Heldinne* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1988).

¹⁷⁵ Baggerman, "Otto en de anderen," 211-224.

gaat een stap verder. Volgens Dietz betekenden de fysicotheologische boekjes van de Zeeuwse Genootschappen en de oefening van Pieter in het leesgezelschap, een opmars voor zijn carrière waarin Pieter veel publiceerde. De jeugdboeken inspireerden jonge lezers om zelf actief kennis te ontwikkelen en verder te verspreiden.¹⁷⁶ Zo is het leesgenootschap van Pieter model komen te staan voor een kindergenootschap waarvan het mysterie gevoed wordt door de afwezigheid van lectuuraantekeningen. Kennelijk vond Pieter het dagboek niet het juiste medium om iets te schrijven over zijn boeken en gaf hij de voorkeur aan een apart leesdagboek. Dat leesdagboek hield hij pas vanaf het eerste decennia van de negentiende eeuw bij en besloeg dus niet de periode waarin hij lid was van het leesgenootschap.¹⁷⁷ Met een studie naar de achtergronden van de leden van het gezelschap is een eerste stap gezet om het mysterie rondom het leesgezelschap op te lossen. Justinus Reitz kon, naar het voorbeeld van Tom Telescope, ervoor kiezen iets voor te dragen over het dierenrijk. In dat geval bood de publicatie van zijn vader over eenhoorns een werkje dat tot de verbeelding van de jongens zou kunnen spreken. Jan Willem van Sonsbeeck kon voor een geschiedkundige verhandeling putten uit eigen werk en ervoor kiezen om zijn gedicht over Claudius Civilis nog een keer op te voeren.

3.3 Latijnse school

Pieter schreef met name over ontmoetingen en contacten die hij zelf waardevol achtte. Een ontmoeting met de raadpensionaris van Zeeland tijdens de nieuwjaarswensen kreeg minder ruimte in het dagboek dan de gezellige onderonsjes met de oudste dochter Falck of zijn leesgenootschap. In die gevallen tekende Pieter op een leuke dag gehad te hebben. Ook over het dagelijks leven werden door hem niet veel notities achtergelaten. Pieter noteerde geregeld dat zijn schooldagen naar gewoonte verliepen. Voor het eerst deed hij dat op maandag 9 augustus 1790 toen de Latijnse school in Middelburg weer begon en hij zijn aantekening verduidelijkte: “als er staat na gewoonte, moet men daardoor verstaan dat ik ’s morgens ten 1/2 8 na school ging en er ten 11 uren uitkwam, ten 1 uur weder na school en ten 1/2 5 uren er weer uitkwam en mij vervolgens thuis wat amuseerde.”¹⁷⁸ Dit geeft een inkijkje in zijn dagschema. Toch is het mogelijk een beeld te krijgen van het verloop van zijn schoolcarrière en de personen die hij daar tegenkwam. Als zijn ouders voor het werk van zijn vader vertrokken naar Holland, logeerde hij bij één van zijn grootmoeders of werd hij in de kost

¹⁷⁶ Volgens Dietz is de hypothese gerechtvaardigd dat er in Zeeland meer kindergenootschappen waren en gebruikt dat van Pieter als bewijs hiervoor. Ze is er niet aan toegekomen ook de leden van dit gezelschap te bestuderen. Zie: Dietz, “Het achttiende-eeuwse jeugdboek,” 137-160.

¹⁷⁷ ZA. MPTvP, inv. nr. 349.

¹⁷⁸ 9 augustus 1790.

geplaatst op een kostschool of bij de rector thuis. Dat gebeurde voor het eerst op woensdag 8 september 1790:

Woensdag den 8 dito 's middags ten 1/2 5 uren reden wij naar Ter Hoge om aldaar een visite te doen. Vervolgens ten 1/2 7 uren na de buitenplaats van oom en tante De Beveren en reden ten 1/2 8 uren na huis. Vervolgens nam ik afscheid van papa, mama en zusje Co'tje, welke alle met nog eenige menschen na Amsterdam in de commedie gingen. Ik ging vervolgens naar de heer Rabinel, daar ik in de kost gesteld was.¹⁷⁹

Terwijl zijn zusje en zijn ouders naar Amsterdam vertrokken om daar een komedievoorstelling bij te wonen, werd Pieter in de kost geplaatst bij één van de bekendere kostscholen van het laat achttiende-eeuwse Middelburg. Henri Rabinel werd in 1759 door burgemeester Johan Constantijn Mathias, de grootvader van Bonifacius, naar Middelburg gehaald om daar de *Stads Fransche School* over te nemen van de vertrokken Joseph Boyard. Van hem werd verwacht dat hij de gereformeerde godsdienst beleed, de Franse taal machtig was en bovendien geografie, schrijven en rekenen kon onderwijzen. Gehuwd zijn was eveneens een pré. Uit het Reglement voor de Stads Fransche School te Middelburg van 14 augustus 1764 is het mogelijk informatie te verkrijgen over de vakken die de leerlingen kregen en de regels waar ze aan moesten voldoen. Zo maakte de eerste regel direct duidelijk dat de kostschool toegankelijk was voor jongens boven de zes: "In deze school zullen geadministreerd worden Jongelingen, boven de zes jaaren oud zijnde, dog geen jonge juffrouwen."¹⁸⁰ Ouders konden opteren voor drie verschillende soorten van opvang in de kostschool: de hele kost, de halve kost en een dagkost. In het geval van de hele kost sliepen de leerlingen voor een bedrag van driehonderddertig gulden per jaar op school en maakten ze gebruik van de maaltijden. De halve kost bedroeg honderdtachtig gulden per jaar en bestond uit het nuttigen van maaltijden maar bood geen slaapplek. Leerlingen in de dagkost ontvingen voor een bedrag van tweeënzeventig gulden per jaar alleen onderwijs.¹⁸¹ Rabinel was geen onbekende van de familie Pous. Hij werd aangesteld door de grootvader van Bonifacius en leende zijn school uit voor de bijeenkomsten van het Natuurkundig Gezelschap der Dames.¹⁸² Toch verbleef Pieter er

¹⁷⁹ 8 september 1790.

¹⁸⁰ Geciteerd in: Visser, "Van veel nut voor de stad: De Fransche Kostschool voor jonge heeren in Middelburg," 10-17. 11. Zie ook: Huib Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente: Het onderwijs in Zeeland en staats-Vlaanderen 1780-1801* (Bergschenhoek: Marberg Media, 2015), 640-644.

¹⁸¹ Geciteerd in: Visser: "Van veel nut voor de stad," 12. Zie ook: Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente*, 640-644.

¹⁸² Baar-de Weerd, *Uw Sekse en de onze*, 52.

vermoedelijk slechts twee zondagen. Op dinsdag 18 september meldde hij dat hij bij grootmoeder Pous ging slapen. Enkele dagen later noteerde hij blij te zijn dat zijn ouders thuis waren omdat hij ziek was.¹⁸³

Toen hij ouder was stuurden zijn ouders hem liever in de kost op de Latijnse school, bij rector Kist. Deze Willem Kist komt in het dagboek vaker voor en hield er eenzelfde systeem op na als zijn Franse collega. Bij hem werd Pieter in ieder geval vier keer in de kost geplaatst, waarvan één keer in de halve kost en één keer in de hele kost. In het geval van de halve kost, verduidelijkte Pieter in zijn dagboek aantekening van maandag 16 april 1792 dat hij van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat op school bleef: ‘Maandag den 16 dito begonnen onze schooloefeningen weeder en ik ging toen in de halve kost bij den Rector Kist. N.B: Diegeene welke in de halve kost waren, moesten van 's morgens ten 8 uren tot 's avonds ten 8 uren school blijven.’¹⁸⁴ Wilhelmus Kist was een neef van de achttiende-eeuwse romanschrijver Betje Wolff. In 1784 aanvaardde Kist het ambt van rector van de Latijnse school in Middelburg. Bekender werd Kist echter als schrijver van zedenkundige romans en adviesboeken in de eerste helft van de negentiende eeuw. Kist probeerde met deze zedenkundige romans, overeenkomstig het laat achttiende-eeuwse ideaal, de morele paniek omtrent romans te temperen met verhalende lectuur waarin deugden als kuisheid, betrouwbaarheid en gematigdheid bijgebracht werden. In deze romans werd het overbrengen van een zedelijke boodschap en beschrijving van verschillende gezelschappen, belangrijker geacht dan het vertellen van een spannend verhaal of samenbrengen van uiteenlopende karakters.¹⁸⁵ Vooral zijn vierdelige serie *De Ring van Gyges wedergevonden* die hij publiceerde van 1805 tot 1808 springt daarbij in het oog. Met dit werk introduceerde hij, zoals de Amsterdamse literatuurhistoricus Willem van den Berg stelt, een nieuwe schrijfstijl in de zedelijke romans. Een vertellende hoofdpersoon, vaak in de vorm van een reiziger, beschikte dan over de gave zichzelf onzichtbaar te maken en binnen te dringen in uiteenlopende gezelschappen.¹⁸⁶

Als rector gaf Willem Kist les aan de *Prima Classe* van de Latijnse School, ofwel de laatste klas die was opgebouwd uit de fasen *ordo minori*, *ordo maiori* en *ordo candidatorum*.¹⁸⁷ Pieter had

¹⁸³ 18 september 1790.

¹⁸⁴ 16 april 1792, maar zie voor andere keren waarop Pieter beschreef dat hij in de kost gesteld was ook: 1 mei 1792, 17 augustus 1792 en 28 april 1794.

¹⁸⁵ Van Horn Melton, *The Rise of the Public*, 92-122.

¹⁸⁶ Zie voor verhandelingen over dit werk: Willem van den Berg en Pieter Couttenier, *Alles is taal geworden: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2016), 114-124; Joost Kloek, *Een begrensde vaderland: De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt* (Amsterdam: Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 1997), 1-36.

¹⁸⁷ De carrière van Pieter op de Latijnse school in Middelburg is beknopt bestudeerd door: Stroo, ‘Het Dagboek,’ 67-71.

Afb. 7: *Latijnsche en Doorluchtige School, te Middelburg*, schilder onbekend (1780) Beeldbank Zeeland, recordnr. 751.

de eerste vier klassen van de Latijnse school al doorlopen toen hij op maandag 7 januari 1793 noteerde dat hij overging naar de klas van de rector, terwijl hij eerder de klassen had doorlopen van de preceptor en conrector. Behalve zijn overgang naar een volgende klas, deelde Pieter weinig mee over zijn voortgang op school. Slechts één keer schreef hij, op vrijdag 6 december 1794, moeite te hebben met de leerstof: “vrijdag 6 dito ging ik ’s morgens weder naar ’t school, daar ik zeer blij om was als zijnde ’t thema menstruum daar somtijds veel van afhangt.”¹⁸⁸ Getuige een woordenboek uit 1777 bedoelde hij hier vermoedelijk een onderdeel van lessen in de alchemie.¹⁸⁹ Pieter zat toen in zijn laatste halfjaar van het *ordo candidatorum* dat een optionele vooropleiding bood voor beroepen die in het oorspronkelijke curriculum van de Latijnse school niet aan de orde kwamen. De lessen in alchemie waren, zoals de Rotterdamse cultuurhistoricus Willem Frijhoff stelt, onderdeel

¹⁸⁸ 6 december 1794.

¹⁸⁹ Lodewijk Meijers, *Woordenschat: Tweede deel vervattende de kunstwoorden* (Amsterdam: Weduwe Loveringh en Allart, 1777), 235.

van de curriculumvernieuwingen die plaatsvonden op de Latijnse scholen van die tijd. Lange tijd onderwezen deze instituties volgens het dubbele ideaal van *eloquentia* en *eruditio* in de geschriften van klassieke auteurs als Cicero of humanistische auteurs als Erasmus. Oefening in de Latijnse taal en het imiteren van de retoriek van deze auteurs werden als een goede voorbereiding gezien voor een politieke of maatschappelijke carrière. Zo werden leerlingen onderwezen in de retorica, godsdienst en de academische cultuurtaal maar ontbraken praktische vaardigheden die de leerlingen konden inzetten in technische of ambachtelijke beroepen. Veel van deze kritiek werd samengevat door zoöloog Petrus Camper in zijn prijswinnende antwoord op een prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem uit 1773. Camper stelde dat het onderwijs op de Latijnse School te eenzijdig was en de verouderde didactische aanpak leidde tot onvoldoende kennis en kwaliteit. Leerlingen verlieten de school “zonder behoorlyk te hebben kunnen leeren reekenen, tekenen, fransch of andere taalen, waarvan de gronden best in de eerste Jeugt gelegd worden.”¹⁹⁰

3.4 Alternatieve scholing

Eerdere pogingen ten spijt, werd een grote verandering in het onderwijscurriculum van de Latijnse school pas bewerkstelligd door koning Willem I. Zijn hervorming van de Latijnse school zorgde ervoor dat de moderne vakken zoals de Franse taal, wiskunde, natuurkunde, tekenkunde, wetenskap en muziek als ‘bijvakken’ op de scholen onderwezen werden.¹⁹¹ Tot die tijd bleef het dus bij lokale ingrepen die de plaatselijke Latijnse school moesten voorzien van een groeiend leerlingenaantal. In Middelburg werd gekozen voor het extracurriculaire halfjaar van het *ordo candidatorum* waar onder andere Pieter aan meedeed. Voor de ouders van Pieter was dat vermoedelijk nog niet genoeg. Zij zochten zelf naar oplossingen om hun zoon te onderwijzen in praktische vakken die hem moesten voorbereiden op eenzelfde carrière als zijn vader binnen de rechtsgeleerdheid, de internationale zeehandel en het stadsbestuur. Na de verlenging van zijn onderwijsprogramma op de Latijnse school van een half jaar, kreeg hij gedurende een jaar privéonderwijs van bevriende vaklieden. Zo beschreef Pieter op dinsdag 24 juni dat hij geslaagd was en met een prijs de Latijnse School verliet: “wordende ik met een prijs begiftigd en van ’t school naar het Akademie gepromoveerd, zijnde ik zeer blijde van na vier en een half jaar met veelgenoegen te hebben doorgebracht op ’t Latijnse School.”¹⁹² Tien dagen na zijn afscheid van de Latijnse school begon voor hem een nieuw

¹⁹⁰ Zie voor een verhandeling over het werk van Camper: Willem Frijhoff, *Tempel van hovaardij: Zes eeuwen Stedelijk Gymnasium Haarlem* (Haarlem: De Vrieseborch, 1990), 7-23. 16.

¹⁹¹ Ibid.

¹⁹² 24 juni 1794.

leerprogramma. Op vrijdag 5 juli 1794 noteerde Pieter dat hij vanaf dat moment iedere dinsdag en vrijdag les kreeg in de Engelse taal van de predikant Samuel Wilcocke die verbonden was aan de Waalse Kerk in Middelburg.¹⁹³ Deze lessen in de Engelse taal werden vanaf maandag 20 oktober 1794 aangevuld met een nieuw inhoudelijk lesprogramma waarin hij onder andere onderwezen werd in muziek, tekenen, wiskunde en stuurmanskunst:

N.B: Hierdoor dient men te verstaan dat ik 's morgens ten 9 uuren ging naar de heer Reitz om de beginselen van het regt te leeren, vervolgens ten 10 uuren naar de heer Van der Ley om de mathesis en stuurmanskunst, in dewelke ik veel genie had, te leeren en dan eindelijk op een notariskantoor bij de heer Van de Kreke. 's Middags at ik gemeenlijk thuis en 's avonds kreeg ik mijn musiek en tekenmeester of las of schreef het een en ander.¹⁹⁴

De ouders van Pieter toonden zich vooruitstrevend in hun culturele oriëntatie door hun zoon te laten onderwijzen in de Engelse taal. Voor het Engelse taalonderwijs was tot ver in de negentiende eeuw betrekkelijk weinig belangstelling. Pieters ouders vonden de taal zozeer van belang dat zowel Pieter als zijn zusje Jacoba, die enige tijd op de kostschool zat van de eerdergenoemde Anna Maria Evans, onderwezen werd in het Engels. De andere vakken die Pieter aangereikt kreeg in zijn tussenjaar komen overeen met het lespakket van Otto van Eck uit 1793. Otto kreeg vanaf zijn elfde levensjaar thuisonderwijs in de Engelse taal, natuur- en wiskunde, tekenen, dans en muziek.¹⁹⁵ Anders dan Pieter in zijn dagboek, was Otto meer geneigd de inhoud van zijn lesprogramma prijs te geven. Zo meldde hij dat hij in de Engelse taal les kreeg in de aardrijkskunde en sterrenkunde: “De les bij Welding is doorgebracht met een beschouwing der voornaamste zeeën, meren, rivieren en landkappen, straten, bergen enzovoort in Europa, en daarna nog wat aan de sterrenkunde, welke ik in het Engelsch behandel, vooreerst omdat er uitmuntende werken van dien aard in 't Engelsch geschreven zijn en ten tweede om mij in die taal meer te oefenen.”¹⁹⁶ Bij de muziek- en danslessen toonde Otto zich een minder goede leerling. Met de dansleraar Pierre Demmerie kreeg hij het aan de stok toen de meester een kwade gewoonte wilde afleren. Pianoleraar Harris moest het eveneens ontgelden na de eerste les: “Dit stond mij gantsch niet aan. Ik heb het alleen uit gehoorzaamheid en om papa genoeg te geven gedaan.”¹⁹⁷ Een belangrijk verschil tussen Otto en Pieter is echter dat

¹⁹³ 5 juli 1794.

¹⁹⁴ 20 oktober 1794.

¹⁹⁵ Baggerman en Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck*, 253-258.

¹⁹⁶ Geciteerd in: Baggerman en Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck*, 254.

¹⁹⁷ Geciteerd in: Ibid., 255.

Pieter voordat hij zijn privé programma kreeg de Latijnse school had afgerond en bij aanvang dus al vijf jaar ouder was dan Otto.

Wie waren de docenten waar Pieter les van kreeg na zijn periode op de Latijnse school? De eerdergenoemde Karel Koenraad Reitz was gepromoveerd in de rechtsgeleerdheid en werkte als griffier van het Hof van Vlaanderen en de Staten van Walcheren. Als lid van het wetenschappelijk genootschap in Vlissingen publiceerde hij over eenhoorns. Zijn oudste zoon Justinus Reitz was lid van het leesgenootschap. Bekender was vermoedelijk zijn docent in de Engelse taal, de predikant van de Waalse kerk Samuel Wilcocke. Deze Samuel Wilcocke had sinds 1775, twee jaar voor de geboorte van Pieter, gediend voor de Waalse kerk in Middelburg totdat hij eind 1794 was gevlucht voor de naderende Fransen. Een paar jaar later werd hij van zijn diensten voor de Waalse kerk ontheven toen het stadsbestuur bericht had gekregen van zijn slechte geestelijke gezondheid. Voor de bewezen diensten kreeg hij het stipendium dat hoorde bij een predikant in ruste.¹⁹⁸ Zijn zoon Samuel Hull Wilcocke legde zich in Engeland toe op het vertalen van boeken uit het Nederlands, Duits en Frans naar het Engels. Dat resulteerde in 1798 in de publicatie van *Voyages to the East-Indies*, een vertaling van de door Willem Kist bewerkte reisverslagen van zijn schoonvader Johan Splinter Stavorinus in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie. Reeds in de inleiding schreef Wilcocke over zijn opvoeding in Middelburg en contact met de familieleden van de oorspronkelijke auteur: “Acquainted with the family, though not with the author, during a residence at Middleburgh, in Zealand, the translator has endeavoured to do all possible justice to this work, in the drefs in wich he now presents it to the public.”¹⁹⁹ Vermoedelijk bedoelde Samuel Hull Wilcocke dat hij contact had met Kist over de vertaling van het stuk. Johan Splinter Stavorinus kon hij er niet meer over spreken: die overleed toen Samuel elf was.

Het is niet bekend welke leraren Pieter onderwezen in het tekenen en de muziek. Vanuit het genootschapsleven van grootmoeder Pous in het Natuurkundig Gezelschap der Dames en zijn vader Bonifacius bij het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen is het denkbaar dat Pieter één van de kinderen was die lid was van de Middelburgsche Teeken Akademie. Deze tekenacademie werd in 1778 opgericht onder het motto ‘vernuft en vlijt’ met als doel een groep van negenenvijftig leerlingen vanaf twaalf jaar te onderwijzen in de teken-, schilder- en beeldhouwkunst. Een stimulans van de tekenkunst zou ervoor zorgen dat de producten van handwerkslieden meer gewaardeerd werden en een betere positie verkregen op de internationale handelsmarkt. Oprichter

¹⁹⁸ *Notulen van de edel mogende heeren Staten van Zeelandt* (1796), 529-530.

¹⁹⁹ Samuel Hull Wilcocke, *Voyages to the East-Indies; by the late John Splinter Stavorinus, ESQ. Rear Admiral in the Service of the States-General. Translated from the original Dutch* (Londen: G.G. and J. Robinson, 1798), iv.

en voorzitter Leendert Bomme nodigde Bonifacius, als een van de directeuren van het tekengenootschap, persoonlijk uit de feestelijke opening bij te wonen.²⁰⁰ In zijn openingstoespraak die later dat jaar uitgegeven werd onder de titel *Redenvoering ter inwyding van het Teeken-Collegie*, benadrukte Leendert Bomme dat het genootschap gericht was op de bevordering en positieversterking van de Zeeuwse ambachten:

Boetzeerders, Dryvers, Gieters, Beeldsny en Beeldhouwkonstenaars en in 't geheel alle Konstenaars en Werklieden in Metalen zoo Goud, Zilver, Koper, Yzer als andere, in Steenen, zoo Eedele, als mindere, in Hout, zoo ook in 't Yvoor, en in 't geheel voor meest alle Fabriquen, en Werklieden, op alle deze heeft de Teekenkunde, en deszelfs bevordering, zyn grooten invloed, en hier van zal men tragten in deze Collegien de gronden te leggen, of verder te voltooyen.²⁰¹

Kortom, met het extra onderwijs aan de Middelburgsche Teeken Akademie zouden kinderen al vroeg in aanraking komen met de rijkdom aan materialen en bezigheden van de ambachtsman. De lessen begonnen met het natekenen van prenten en het creëren van een gipsbeeld om tot slot een volmaakte tekening te vervaardigen naar een levend naaktmodel. Nieuwe cursusjaren begonnen, overeenkomstig de dagboekantekening van Pieter eind oktober, in de eerste week van november en duurden tot de laatste week van maart. Jongens werden vijf avonden in de week onderwezen van half zes tot half acht en dienden zelf voor het tekenmateriaal te zorgen. Een aparte groep bouwkundestudenten werd geacht naast het tekenmateriaal ook linialen, verdeelpassers en geodriehoeken mee te nemen. Na tien jaar verruilde de Middelburgsche Teeken Akademie het pand aan de Balans en werd het ingelijfd in het *Musaeum Medioburgense* van Johan Adriaen van de Perre aan de Latijnse Schoolstraat, waarin ook het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen en de twee

²⁰⁰ ZA, MPTvP, inv. nr. 138.

²⁰¹ Leendert Bomme, *Redenvoering ter inwyding van het Teeken-Collegie tot voortzetting van de schilder-, beelthouw- en bouwkunde binnen de stad Middelburg* (Middelburg: J. van de Sande, 1778), 35.

Afb. 8: *De leden van de Teeken-Akademie te Middelburg een model tekenend*, J. Perkois (1790). Zeeuws Archief, KZWG, Zelandia Illustrata, cat.nr. ZI-III-1033.

Natuurkundige Gezelschappen onderdak hadden.²⁰² Of Pieter daadwerkelijk bijeenkomsten heeft bijgewoond van de tekenacademie is niet bekend: de aantekening dat hij 's avonds zijn muziek- of tekenmeester 'kreeg' zou erop kunnen duiden dat Pieter thuis onderwezen werd.²⁰³ Dat zou een uitzondering kunnen zijn. Bonifacius was immers op de hoogte van het bestaan van de academie door de persoonlijke uitnodiging die hij kreeg en onderschreef, als lid van de genootschappen, vermoedelijk ook het genootschapsideaal van de tekenacademie.

Voor het muzikale onderricht van hun zoon hadden de ouders van Pieter kunnen putten uit de contacten die Bonifacius opdeed in zijn periode als lid van de vrijmetselaarsloge *Loge la*

²⁰² Ook in andere delen van de Republiek werden in die tijd tekenacademies opgericht. Een jaar voor de opening van de Middelburgse variant werd in Amsterdam de tekenafdeling van het genootschap Felix Meritis opgericht. Dit genootschap bestond naast de tekenafdelingen ook uit afdelingen voor de koophandel, natuurkunde, muziek en letterkunde. Voor hen was geluk het uitgangspunt. Bij de oprichting sprak oprichter en hoogleraar natuurkunde Jean Henri van Swinden dat geluk niet alleen bestond uit het niet geplaagd worden door pijn, vrees of droefheid maar ook van het welzijn van de mens in het algemeen. De tekenkunst zou het verstand en deugd van de mens verbeteren. Zie voor een studie naar de Middelburgse tekenacademie: Carin Schnitger en Peter Don, "Vernuft en Vlijt: De Middelburgse Tekenacademie van 1778 tot nu," *Zeeuws Tijdschrift* 1 (1986), 8-17. Een meer recente studie verscheen deze eeuw: K. Heyning en G. van Herwijnen 'Om prijs en plaats' *De Middelburgse Teeken Akademie 1778-2003* (Middelburg: Zeeuwse Katernen, 2003). Voor een studie naar de tekenafdeling van Felix Meritis, zie: Paul Knolle, "Het departement der tekenkunde van Felix Meritis," *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* 57-58 (1983), 141-178.

²⁰³ 20 oktober 1794.

Philantrope in Middelburg. Talloze musici uit de achttiende eeuw waren, zoals de Utrechtse muziekhistoricus Albert Clement stelt, lid van de Orde der Vrijmetselaren en gaven dit lidmaatschap door van vader op zoon. Ook in Middelburg en Vlissingen speelden het muzikale leven van de burgerij zich af rondom de vrijmetselaarsloges. Een leidend figuur hierin was de in 1739 geboren Joos Verschuere Reynvaan die, naast zijn rechtenstudie, een muzikale opleiding genoot in de composities en theoretische geschriften van Johann Sebastian Bach en Johann Mattheson. Na zijn doctoraalstudie in de rechten werd hij in 1769 benoemd tot stadsorganist en -klokkenist van de Sint Jacobskerk in Vlissingen en begon hij in Middelburg een advocatenpraktijk. Daarnaast bekleedde hij functies als schepen en thesaurier van de stad Vlissingen, bibliothecaris en lid van de schoolcommissie. Als musicus was hij ongetwijfeld betrokken bij het Collegium Musicum in Middelburg dat vanaf het midden van de achttiende eeuw muziekuitvoeringen verzorgde die tegen betaling bijgewoond konden worden. Hij werd echter vooral bekend vanwege het door hem samengestelde, eerste Nederlandstalige muzieklexicon onder de titel *Muzijkaal Kunst-woordenboek, behelzende, de verklaaringen, alsmede het gebruik en de kracht der kunstwoorden, die in de muziek voorkomen* uit 1789. Een herdruk hiervan verscheen in 1795. Joos Verschuere Reynvaan droeg dit werk op aan de secretaris van de *Loge la Philantrope*, Daniël Radermacher.²⁰⁴ Mogelijk had Pieter orgel leren spelen van Verschuere Reynvaan of zijn Middelburgse kompaan, de stadsorganist- en klokkenist Willem Lootens in de Nieuwe Kerk en de Koorkerk. Het contact met Verschuere Reynvaan had de familie kunnen leggen via Daniël Radermacher die net als Bonifacius bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie was. Met Lootens had de familie contact kunnen leggen tijdens de vele preken die Pieter in de Nieuwe Kerk heeft bijgewoond.

3.5 Synthese: het dagboek als sociale boekhouding

Veel historische studie is gedaan naar het bloeiende genootschapsleven van de achttiende-eeuwse burgerij in Zeeland. Respectievelijk de wetenschappelijke genootschappen, natuurkundige genootschappen, tekengenootschappen en muzikale genootschappen zijn aan bod gekomen in deze studie naar de sociale leef- en denkwereld van Pieter. Als resultaat van de fysicotheologische idealen van deze genootschappen zijn ook de jeugdboeken behandeld die Pieter en zijn vrienden gelezen zouden kunnen hebben in het door hen opgerichte leesgenootschap. De sociale leef- en denkwereld van Pieter lijkt te zijn doordrenkt van het achttiende-eeuwse genootschapsideaal. Zijn

²⁰⁴ Albert Clement, “Het muziekleven in Middelburg ten tijde van de oprichting van het Zeeuws Genootschap: een nadere verkenning,” in *Een hoger streven: bouwstenen voor een geschiedenis van het Zeeuws Genootschap, 1769-2019*, ed. Arjan van Dixhoorn et al. (Vlissingen: Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 2019), 241-264.

eigen leesgenootschap poogde in kleine kring het decor na te bootsen van het wetenschappelijk genootschap en het natuurkundig genootschap door verhandelingen aan elkaar voor te dragen en hierover vervolgens in gesprek te gaan. Getuige de aantekening van Pieter dat hij als honorair lid een etentje had bij de jonheer Thibaut als aspirantlid werden er ook nieuwe leden geworven. Pieters leesgenootschap is centraal komen te staan in een serie historische studies naar kindergenootschappen en jeugdboeken maar de profielen van de jongeren waren tot nu toe onbekend gebleven. De relatie tussen het kindergenootschap en de hierboven genoemde wetenschappelijke genootschappen is verder uitgediept door een studie naar de leden van het gezelschap. Zowel Pieter Pous als de jonheeren Sonsbeeck, Reitz en Thibaut hadden ouders die actief waren in het wetenschappelijk genootschap.

Toen Pieter de Latijnse school had afgerond kozen zijn ouders voor een voorbereiding op het academische onderwijs door Pieter verder in te wijden in de Zeeuwse muzikale- en tekengenootschappen. Deze zijstappen in het onderwijsprogramma van Pieter waren nodig omdat de toen heersende kritieken op de theoretische instelling van de Latijnse school waarschijnlijk ook door hen gedeeld werden. Kinderen werden onderwezen in de Latijnse taal en klassieke auteurs maar misten een praktische inleiding in de natuur- en scheikunde, wiskunde en ambachtskunsten die nodig geacht werden als voorbereiding op een politieke en maatschappelijke carrière. De ouders van Pieter kozen voor een programma waarin hij onderwezen werd in de rechtsbeginselen, Engelse taal, stuurmanskunst, wiskunde, tekenen en muziek. Bonifacius kon hiervoor gebruikmaken van de contacten die hij had opgedaan in zijn verschillende politieke functies. Het natuurkundig genootschap en wetenschappelijk genootschap kende Pieter al uit zijn eigen leesgenootschap maar mogelijk maakte hij in het door zijn ouders opgestelde onderwijsprogramma ook kennis met het tekengenootschap en het muziekgenootschap. Gezien de persoonlijke uitnodiging die Bonifacius bij de opening van de tekenacademie kreeg van de directeuren, is het aannemelijk dat Pieter hier in ieder geval iets van meekreeg. In het rijtje vakken die Pieter volgde na de afronding van de Latijnse school, miste hij een inleiding in de lokale geschiedenis en bestuurscultuur. Die kwamen voor rekening van Bonifacius. Reeds in het tweede hoofdstuk kwam naar voren dat Bonifacius zijn zoon onderwees in de lokale geschiedenis tijdens uitstapjes naar aanknopingspunten. Dit hoofdstuk heeft daar een serie ontmoetingen met belangrijke figuren in de Zeeuwse politiek en het landelijke bestuur van de Verenigde Oostindische Compagnie aan toegevoegd.

Dat het kinderdagboek uitgerekend een schat aan informatie oplevert over de voorbereiding op een maatschappelijke carrière en de rol van het genootschapsleven in de opvoeding van kinderen, onderstreept de functie van het dagboek als sociale boekhouding. Kinderen dienden, bij

wijze van zelfbeproeving, verslag te doen van dagelijkse activiteiten en ontmoetingen ter bevordering van zelfkennis en tijdsbesef. In dit model werd het kind niet beschouwd als een zaadje dat alleen door ouderdom kon ontkiemen tot plant maar als actief wezen dat tot zelfontplooiing moest komen door het opnemen van de kleuren en vormen die de wereld te bieden had. Vriendschappen en sociale contacten werden daarin beschouwd als een constructief element dat ervoor zorgde dat het individu tot volle wasdom kwam. Ook Pieters ouders - of Pieter zelf - geloofden vermoedelijk in dit ideaal. De sociale contacten van het gezin zijn, zoals in dit hoofdstuk is gebleken, terug te voeren op het bloeiende genootschapsleven. Daarnaast was het kinderdagboek voor Pieter een opstapje naar de drie dagboeken en twee leesdagboeken die nog zouden volgen. Reeds in het tweede hoofdstuk is de vraag opgeworpen of dit kinderdagboek van Pieter, overeenkomstig het Verlichtingsideaal, werd meegelezen door zijn ouders. Een duidelijk antwoord hierop ontbrak vanwege de gestileerde versie van het dagboek en de afwezigheid van bijgevoegd commentaar van zijn ouders, zoals een enkele keer aanwezig was in het dagboek van Otto van Eck. De gedisciplineerde aantekeningen over zijn sociale netwerk werpen deze vraag opnieuw op. Trouw noteerde Pieter wie hij, al dan niet in aanwezigheid van zijn vader had ontmoet en zelden voegt hij daar een intieme bekentenis aan toe. Slechts een enkele keer hebben we een andere kant van Pieter leren kennen. Bijvoorbeeld in de passage waar het hoofdstuk mee opende, toen hij zijn liefde voor Claasje Lantsheer niet onder stoelen of banken stak. Later deed hij dat nog eens lichtjes over toen hij in de wolken was van de oudste dochter van Otto Willem Falck. Toch is het niet met zekerheid vast te stellen dat alle emoties uit het dagboek zijn weggefilterd toen Pieter het op latere leeftijd stileerde. Een roerige periode voor hem zelf en de provincie brak aan toen hij ging studeren in de grote stad en de Bataafse Omwenteling plaatsvond. Die vormt het uitgangspunt van het volgende hoofdstuk.

4. Een gewichtig tijdperk

Saterdag den 21 dito reed ik 's middags ten 4 uuren met nigt De Beveren en papa, want mama was bij mijn zuster gebleeven die het roodvonk hadt, naar Vlissingen. Daar was het zeer vol met menschen en vooral met vlugtelingen die aldaar zonder ophouden van Oostende met pak en zak aankwamen ter oorzake der aannadering der Franschen bij die plaats. Die menschen zagen er waarlijk zeer deerniswaerdig uit, alszijnde de meeste - tenminste veele van - schatrijk om indien de Franschen die stadt innamen, 't geen zig wel liet aanzien. Er waren uit geheel Walcheren menschen naar toegkomen om die arme en ongelukkige vlugtelingen te zien, zodat men werk hadt om door de menschen heen te dringen en er waren nog veel scheepen in het opzeilen die dat getal nog vermeerderden zodat het in langen tijd te Vlissingen zoo vol niet was geweest. Na dan alles gezien te hebben, reeden wij zeer content over dat ongewone gezigt, meer dan over den ongelukkigen staat die menschen die door den nood gedwongen hun vaderland en hunne bezittingen - met één woord alles wat zij in de weereld hadden - moesten agterlaten als buit voor hunnen vijand.²⁰⁵

Levendig beschreef Pieter het ongewone tafereel dat plaatsvond in de havens van Vlissingen op 21 augustus 1794. Hij was getuige van een onophoudelijke stroom vluchtelingen die huis en haard achterlieten toen zij de dreiging voelden van de Franse bezetting in de Vlaamse kustplaats Oostende. In Zeeland wisten ze op dat moment nog niet dat hen enkele maanden later hetzelfde te gebeuren stond. Daar kregen zij op zondag 25 januari 1795 het bericht dat het stadhouderlijk hof van stadhouder Willem V naar Engeland was gevlucht en de provincies Holland, Utrecht, Brabant en een gedeelte van Gelderland veroverd waren door de Franse troepen onder leiding van generaal Pichegru. Zeeland was de dans ontsprongen doordat de rivier de Schelde bevroren was en een overtocht naar de provincie onmogelijk had gemaakt. Een daaropvolgende onderhandeling tussen de Franse troepen en het Zeeuwse provinciebestuur onder leiding van Johannes Hendrik Schorer zorgde ervoor dat de capitulatie snel getekend was.²⁰⁶ De Bataafse Omwenteling was een feit. Voor Pieter betekende dat een ommekeer in de dagelijkse routine van het dagboekschrijven. Pieter kreeg

²⁰⁵ Zeeuws Archief, Familiearchief Mathias-Pous-Tak van Poortvliet, inv. nr. 330, 21 augustus 1794. Alle dagboek aantekeningen van Pieter in deze masterthesis zijn afkomstig uit het kinderdagboek dat geregistreerd staat onder inventarisnummer 330. Omwille daarvan zal ik in het vervolg alleen nog de datum van de aantekening vermelden.

²⁰⁶ Brusse en Dekker, *Geschiedenis van Zeeland deel III: 1700-1850*, 176-192.

meer aandacht voor de wereld om hem heen. Notities over politieke en maatschappelijke gebeurtenissen, zoals de aangemeerde vluchtelingenstroom in de bovenstaande passage, werden voorzien van gedetailleerde beschrijvingen. Ook de aantekeningen over zijn persoonlijk leven veranderden. Emoties als spanning, verveling en medelijden passeerden de revue. De deelvraag die in dit hoofdstuk beantwoord zal worden, luidt: Hoe droegen de maatschappelijke spanningen tijdens de Bataafse Omwenteling en de aanvang van zijn studententijd bij aan een verandering in het dagboekschrijven van Pieter?

4.1 Kroniekschrijver

Bonifatius was vermoedelijk een patriot. In 1787 werd hij door stadhouder Willem V uit zijn ambt als schepen van de stad Middelburg ontheven. Acht jaar later wist hij zich gerehabiliteerd nadat de Nederlandse Republiek definitief onder de voet gelopen was door het Franse leger onder leiding van generaal Pichegru. Er lagen mooie posten voor hem in het verschiet binnen de Provinciale Staten van Zeeland en de Staten-Generaal in Den Haag. Tussentijds had hij geprobeerd de relaties met de orangisten goed te houden door hen, zoals uitgebreid aan bod is gekomen in het vorige hoofdstuk, regelmatig te bezoeken. Anders dan de felle orangisten als Johannes Willemse de Fremery en Karel Koenraad Reitz, heeft hij niet moeten vluchten en werden de bezittingen van hem ook niet vernield door de orangistische reischoppers in 1787.²⁰⁷ De patriotse idealen werden van vader op zoon doorgegeven. Pieter bezocht geregeld de patriottische predikant Johannes van der Palm, kreeg een zorgvuldige inwijding in het lokale genootschapsleven en werd bovendien door zijn vader onderwezen in de vaderlandse geschiedenis van de Batavieren. Tijdens de onderhandelingen over de capitulatie maakte Pieter kennis met een hooggeplaatste generaal uit het Franse leger:

Woensdag den 4 februari 1795 kwamen onze commissarissen uit Breskens terug, verzeld van 2 Fransche officieren en kwam de Generaal Moraud uit Bergen in ons eiland aan om in persoon de capitulatie te maken, dewelke dan ook tot allergeenoege des avonds tusschen negen en tien uren getroffen werd. N.B: Gemelde generaal was na den Generaal Pichegru de eerste in rang bij het leger van 't noorden der Fransche Republiecq en den zelven logeerde in onze stad bij de heer Rekenmeester van Sonsbeeck, met wiens zoon hij

²⁰⁷ Het vluchten van Reitz en Fremery is eerder behandeld in het tweede en derde hoofdstuk. Zie daarvoor onder andere: Augustinus Johannes van Cauwenberg, *Omstandig verhaal van het voorgevallene te Middelburg in Zeeland by gelegenheid der revolutie in den jaare 1787*. Dat Bonifacius niet hoefde te vluchten, had hij volgens Backera ook te danken aan de inspanningen van Johan Adriaen van de Perre. Zie daarvoor: *Schets van een Middelburgs regent*, 94-122.

herwaards was gekomen en bij wien ik 's middags een visite deed en dus gelegenheid had hem met zijn adjudant Le Maire van nabij te zien en te hebben leren kennen.²⁰⁸

Pieter kon hier zowel op Jean Victor Marie Moreau doelen als op Claude Ignace François Michaud. De beide generaals verbleven op dat moment in de Republiek om de capitulatie van het Staatse leger definitief te maken. Van Claude Ignace François Michaud is bekend dat hij in Breskens verbleef en namens het Franse leger onderhandelde over de capitulatie van de provincie. Zijn naam wordt verderop in het dagboek nog een keer genoemd, wanneer Pieter besluit een deel van de onderhandelingsakte op te nemen in zijn aantekeningen. Die keer schreef hij zijn naam wel op de juiste manier. Jean Victor Marie Moreau was daarentegen de op één na belangrijkste persoon in het leger van de Fransen die in het noorden was gestationeerd en diende als rechterhand van Jean-Charles Pichegru. Uit de notulen van de vergadering van de Provinciale Staten van Zeeland die op die dag gehouden werd, blijkt eveneens dat generaal Moreau een verzoek had ingediend nog dezelfde dag een bezoek aan Middelburg af te leggen.²⁰⁹ De kans is groot dat het verzoek van deze hooggeplaatste generaal werd gehonoreerd.

Generaal Moreau zou in dat geval, zoals Pieter beschreef in zijn aantekening, de nacht hebben doorgebracht bij Leonard Constantijn van Sonsbeeck. Deze rekenmeester van de provincie Zeeland was ook de vader van Jan Willem van Sonsbeeck, het lid van Pieters leesgenootschap met zijn verhandeling over Claudius Civilis. Voor Pieter was deze dag dat de onderhandelaars van de provincie terugkwamen en hij Michaud en zijn adjudant ontmoette, ogenschijnlijk erg belangrijk. In plaats van de gebruikelijke afkorting van de maand en het jaar met de afkorting 'dito', prefereerde hij hier de maand en het jaar voluit te schrijven.²¹⁰ Moreau zou later eveneens een belangrijke rol spelen in de Staatsgreep van 18 Brumaire, ofwel de staatsgreep waarin Napoleon Bonaparte het Directoire omverwierp en zichzelf benoemde als eerste consul van de Franse Republiek. Daarna zou hij als generaal betrokken zijn bij Slag bij Hohenlinde in 1800 waar hij de Oostenrijkers terugdreef tot het oostelijk front. Enkele jaren later zouden Moreau en zijn vrouw verbannen worden door Napoleon vanwege een vermeende deelname aan een samenzwering tegen de Napoleontische dictatuur. Het bezwaarschrift van zijn advocaat Louis Ferdinand Bonnet werd in 1804 gepubliceerd in Nederland onder de titel *Memorie ter verdediging van den generaal Moreau*.

²⁰⁸ 4 februari 1795.

²⁰⁹ *Notulen van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeeland d'Anno 1795* (Middelburg, 1795). Dit wordt ondersteund door: Brusse en Dekker, *Geschiedenis van Zeeland deel III: 1700-1850*, 176-192.

²¹⁰ Vergelijk de aanhef van de datum op 4 februari 1795 met de aanhef van de dagen erna, bijvoorbeeld op 3 en 6 februari 1795. Pieter meldde anders nooit de hele datum in een lopende maand. Hij schreef na de eerste dag van de maand standaard 'dito'.

Over de periode van zijn cliënt in Holland en Zeeland was Bonnet duidelijk. Hoewel Generaal Pichegru in rang boven hem stond, was er geenszins sprake van een ondergeschikte relatie: “Dan, het is eene stellige waarheid, dat hij voor de bekwaamheid van dien Bevelhebber, destijds een der besten van Europa, geene mindere achting koesterde, dan hij, gedurende zijne betrekking met hem, genegenheid voor zijne persoon opvattende.”²¹¹

Dat Pieter op zeventienjarige leeftijd persoonlijk kennismaakte met één van de leidende figuren in de capitulatie van de provincie Zeeland, is niet vreemd. Evenmin is het vreemd dat Bonifacius zijn zoon inwijdde in het lokale patriotse bestuur. Revolutionairen werden, zoals Baggerman en Dekker stellen, geïnspireerd door de overtuiging dat hun inspanningen ten goede kwamen aan toekomstige generaties. Onderwijs en opvoeding werden door hen aangewend om hun ideeën over de rechten en plichten van de mens bij te brengen aan kinderen. Zo geloofde de Franse vooruitgangsfilosoof Nicolas de Condorcet erin dat het bij de Franse Revolutie bereikte geluk, cumulatief zou werken voor nieuwe generaties. De nieuwe generaties zouden enkel gelukkiger worden. Ook in Nederland heerste dat idee. Johannes van der Palm, de eerste Agent voor Nationale Opvoeding en daarvoor de predikant van Pieter, pleitte voor een controle over de gebruikte leerboeken. Leerboeken dienden het ideaal uit te dragen dat de mens recht had op een republikeinse staatsvorm waarin de belangen van de burger behartigd werden. Boekjes die aan dit ideaal voldeden, waren bijvoorbeeld de reeds beproefde catechismussen die op iedere vraag een passend antwoord boden. In de vierenvestig pagina's tellende *Republikeinse Katechismus en eerste grondbeginselen* beantwoordde J.W. Holtrop de vraag wat er moest gebeuren als de burgers onderdrukt werden: “De opstand is aldan, en voor het volk en voor ieder gedeelte van hetzelfde, het geheiligste der rechten en de onvermijdblijkste der plichten.”²¹² Jongeren vormden zo de spil in het web van de revolutie door hen op jonge leeftijd wegwijs te maken in de politiek en hen te laten participeren in rituelen die verwezen naar het begin van een succesvol tijdperk.

Een ontmoeting met generaal Moreau als schenker van de vrijheid had ongetwijfeld binnen dit onderwijsprogramma gepast. Toch is het te vroeg Bonifacius te betichten van al te revolutionaire denkbeelden. De opvoeding van Pieter voldeed weliswaar aan het patriotse ideaal maar een beetje opportunisme in zijn politieke visie was Bonifacius vermoedelijk niet vreemd. In zijn eerder behandelde openbare verzoekschrift aan de Eerste Edele, eiste hij een volledige zuivering van zijn naam nadat hij openlijk beticht werd van patriottisme. Tot die tijd weigerde hij met de Eerste Edele

²¹¹ Louis Ferdinand Bonnet, *Memorie ter verdediging van den generaal Moreau* (Amsterdam: M. Schalekamp, 1804), 9.

²¹² Geciteerd in: Baggerman en Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck*, 405-425, 411.

samen te werken in de Commissie der *commissie tot de revisie der quotas*.²¹³ Bonifacius probeerde met deze keiharde ontkenning te ontkomen aan een ontslag maar gaf wellicht ook uiting aan pragmatische denkbeelden. Eenzelfde pragmatische houding was Pieter ook niet vreemd toen de oorlog tussen de stadhoudelijke troepen en Franse troepen oplaaide. De veertienjarige Pieter vulde zijn dagboek toen met aantekeningen over oorlogsschepen en gevechten. De eerste keer dat Pieter over de gevolgen van de oorlog schreef was op vrijdag 8 maart 1793. Hij beschreef toen dat de verjaardag van de prins die jaarlijks gevierd werd door de oorlog tegen de Fransen anders was dan voorheen. Vanwege de hoge inflatie kon er niet geïnvesteerd worden in de feestelijkheden en ook het vuurwerk waar hij in de voorgaande jaren over klaagde, bleef die dag uit.²¹⁴ Enkele weken later op maandag 1 april 1793 deed hij in zijn dagboek voor het eerst verslag over slagvelden van de oorlog die hij met eigen ogen gezien had:

Ten 2 uren lichtten wij 't anker en voeren verder voort na de Willemstad daar wij ten 1/2 6 uren kwamen, salueerden de stad en gingen toen direct na de heer Generaal van Boetselaar, commandant van de stad die dezelve gedurende de zeventien dagen dapperlijk tegen de Fransen had verdedigd en dezelve eindelijk verjaagd. Bezigtigden vervolgens de stad die zeer geteisterd was door bommen en gloeiende kogels waarmede de Fransen dezelve hadden beschoten, zelfs zo dat gehele huizen door bommen gesprongen en verbrand waren. Dog, gedurende 't hele beleg waren er maar vier man van 't garnizoen en twee burgers gesneuveld. Begaven ons toen na den dijk daar de Fransen gecampeerd hadden en zagen aldaar nog een dooden Franschman die maar half begraven was en wiens vingers reeds door de honden waren opgegeeten. Hier en daar vond men ook nog handen en beenen. Verlieten, na alles gezien te hebben, dat deerniswaerdig schouwspel en gingen na 't jagt dat in de haven van Willemstad lag.²¹⁵

Pieter bezocht die dag in het gezelschap van het gezin en de familie De Beveren het Brabantse vestingstadje Willemstad dat enige dagen tevoren ten prooi was gevallen aan een belegering door Franse troepen. In andere gevallen waarin hij over de oorlog schreef, liet hij het bij een summiere aantekening. Bijvoorbeeld tijdens het zwempartijtje met de jongeheer Reepmaker toen het oorlogsschip Minerva hen passeerde of die keer dat hij tijdens een terugreis vanuit Den Haag drie

²¹³

²¹⁴ ZA, MPTvP, inv. nr. 330, 1 april 1793.

²¹⁵ 1 april 1793.

keer gesalueerd werd door Nederlandse en Engelse oorlogsschepen.²¹⁶ De oorlog fascineerde hem klaarblijkelijk maar ging hem niet in koude kleren zitten. In Willemstad beschreef hij het ‘deerniswaardig schouwspel’ van de ledematen die verspreid door de stad lagen en het aangevreten lichaam van de dode Franse soldaat. Later berichtte hij over de vluchtelingen uit Oostende die aanmeerden in Vlissingen en er ‘waarlijk zeer deerniswaardig’ uitzagen. Net als tijdens het aanschouwen van de stroom vluchtelingen uit Oostende die aanmeerde in Vlissingen, betuigde Pieter zijn medelijden met burgers die onbedoeld slachtoffer waren geworden van de oorlog. In het geval van de vluchtelingen noteerde hij dat hun bezittingen ten prooi vielen aan de vijand, terwijl de huizen van de bevolking van Willemstad verwoest waren door de bommen en gloeiende kogels waarmee de Fransen het beschoten hadden.

Hoewel Pieter ook in deze passages niet het achterste van zijn tong liet zien, onthulde hij ten dele hoe hij als tiener van zestien en zeventien tegen de oorlog aankeek. De oorlog fascineerde hem weliswaar door de fraaie uitzichten en kolossale schepen maar was ook een noodzakelijk kwaad. Het lot van de vluchtelingen en bewoners van Willemstad die alles kwijtraakten, beschreef hij nauwkeurig in zijn dagboek. Waarschijnlijk druiste dat lot in tegen de gematigd patriotse idealen die hij kreeg aangeleerd in de preken van Johannes van der Palm en mogelijk gedeeld werden door zijn vader. Van der Palm stond ondanks zijn patriotse denkbeelden, bekend als een vredesprediker. Ook voor hen was de oorlog een noodzakelijk kwaad. Liever zag hij dat de bevolking van de Nederlandse Republiek eensgezind optrad tegen het bewind van de stadhouder. Tweestrijd en partijzucht in de samenleving dienden voorkomen te worden. Sterker nog: volgens Van der Palm was er zelfs sprake van een Zeeuws patriottisme dat verschilde van het patriottisme in de andere gewesten. In het veertigste nummer van de periodiek *De Vriend des Volks* met de titel “Losse Bedenkingen” besprak hij de drijfveren van de provinciale strijd tegen een nationale conventie. Tot drie keer toe had de bevolking zich in een volksvergadering tegen het plan van een eenheidsstaat gekeerd. Onder hen bevonden zich Jan Willem van Sonsbeeck en een andere predikant die Pieter geregeld bezocht, Jean Henri Appellius.²¹⁷ Het Zeeuwse patriottisme onderscheidde zich volgens de auteur doordat het, vanwege de welgesteldheid van de aanhang, minder te lijden had onder ‘patriottische fortuinzoekers’ die op jacht waren naar een baantje in een groot staatsbestel. In Zeeland heerste bovendien minder onenigheid en partijzucht, waardoor de behoefte aan een machtig

²¹⁶ 27 juli 1793.

²¹⁷ Het gematigd patriottisme van Johannes van der Palm is onderwerp van studie geweest in het eerste hoofdstuk en werd door hem ook verspreid in zijn periodiek *De Vriend des Volks*. Daarvoor verwijs ik nogmaals naar: Van der Palm en l’Ange, *De Vriend des Volks*. Zie ook: Van Sas, “Zeeland in de Bataafs-Franse Tijd,” 347-358.

XXXII.D! pl. IV.

DROEVIG GEVAL IN DE WILLEMSTAD 1793.

Afb. 9: *Droevig geval in de Willemstad 1793*, Reinier Vinkeles (1794). Een jaar later zou deze schilder het portret van Bonifacius Mathias Pous vervaardigen.

bestuur minder groot was: “De partijschap, medeburgers, is een doodelijk ding: elke triumpf eener partij, is een doodsteek voor het maatschappelijk geluk: zonder eigenbelang, zonder wraak en zonder trotschheid zou er nooit partijschap bestaan. Althans, niet langer dan voor weinige ogenblikken. In een gelukkigen staat kunnen er niet meer dan twee plaats hebben: die der eerlijkheid en kwade trouw, der deugd en der ondeugd.”²¹⁸ Als Pieter zich een waardig product van zijn opvoeding toonde, was hij tegen een oorlog met winnaars en verliezers die de tweestrijd en partijzucht onder de bevolking zou doen toenemen.

De vertwijfeling in het kinderdagboek van Pieter verstomde toen de provincie op zondag 25 januari 1795 te horen kreeg dat het stadhouderlijk hof van Willem V naar Engeland was gevlucht. Een groot gedeelte van de Nederlandse Republiek, de reeds eerdergenoemde provincies Holland, Utrecht, Brabant en een gedeelte van Gelderland was onder de voet gelopen. Zeeland was daaraan ontsnapt: de onvoldoende bevroren rivier de Schelde maakte een overtocht naar die provincie onmogelijk. Bij een dreigende aanval van de Franse troepen capituleerde het Staatse leger een week later. Pieter beseftte dat het leven ingrijpend zou veranderen en weidde veel aandacht aan de maatschappelijke en politieke gebeurtenissen die de provincie te wachten stond. Hij besloot de hoofdlijnen van de onderhandelingen over de capitulatie op te nemen in zijn dagboek: “Hierneevens de hoofdpoincten der capitulatie van de provincie Zeeland en in zonderheid het eiland Walcheren, met de troepen van de Franse Republiecq.”²¹⁹ Afgesproken werd onder andere dat het Staatse leger niet ontbonden zou worden maar slechts opgedragen werd geen Franse troepen meer aan te vallen. Ook de regeringsvorm en de rechten op eigendom en godsdienstvrijheid werden gewaarborgd. Brabanders en Vlamingen die eerder waren gevlucht voor het Franse geweld, zouden hun verloren eigendommen terugkrijgen. Onderaan noteerde Pieter de ondertekenaars van het akkoord: Willem Jacob Huyssen van Kattendijke, Claude Ignace François Michaud, Jacob Hendrik Schorer en Abraham van Doorn.²²⁰ Daags na het ondertekenen van de akte ging Pieter nog een stap verder. Zijn dagboek zou vanaf dat moment niet alleen zijn eigen levensbeschrijving bevatten maar ook verslag doen van de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in het vaderland:

Donderdag den 5 dito wierd alles tot de behoorlijke ontfangst der Fransche troupen gereed gemaakt en hunne bagagie reeds naar Vlissingen overgescheept. N.B: Dewijl dat geen, 't welk na de komst der Fransche troupes in onze provintie stond te gebeuren voor elk een van

²¹⁸ Van der Palm en l'Ange, *De Vriend des Volks*, 330-336, 333-334.

²¹⁹ 4 februari 1795.

²²⁰ Ibid.

groot gewigt en aangelegenheid scheen, nam ik voor hetzelfde omstandelijk in mijn journaal te plaatsen om daardoor niet alleen mijne eige levensbeschrijving, maar ook die van de geschiedenissen van een gewichtig tijdvak voor mijn vaderland, altoos bij de hand te hebben en mij die tijden des te beter te kunnen herinneren. Ik maak daar mede een begin op.²²¹

Pieter kiest ervoor om geschiedenis en levensbeschrijving te vermengen. Hij beseftte dat hij leefde in een ‘gewichtig tijdvak’ voor zijn vaderland en achtte het van belang dat de herinnering daaraan bewaard zou blijven. Met een beschrijving van de gebeurtenissen, zou hij zich die in de toekomst beter kunnen herinneren. Dit ontrafelt een tot nu toe onbelichte functie van het dagboek van Pieter. Klaarblijkelijk vond hij het dagboek een geschikt medium om een gedetailleerd verslag aan te leggen van de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen tijdens de Bataafse Omwenteling. Een mogelijkheid is dat Pieter ervan uitging dat zijn dagboek niet alleen door hem gelezen zou worden maar ook door toekomstige generaties. Zo ontpopte hij zich tot een vroege kroniekschrijver van zijn tijd. Enkele dagen na deze aantekening, beschreef Pieter op maandag 9 februari 1795 dat hij aanwezig was op de eerste volksvergadering in de Oostkerk in Middelburg. De redevoeringen die daar gehouden werden, bundelde hij in een door hem opgesteld boekje: ‘‘Alles nader gespecificeerd te vinden in een door mij opgesteld boekje, met name *Verhandeling van het voorgevallene in de Volksvergaderingen in de Oostkerk te Middelburg in Zeeland: Gehouden en begonnen met den 9 februari 1795.*’’²²² Dit boekje is verloren gegaan in het familiearchief. Ook werden die dag de schutterijen in ere hersteld die in 1787 hun privileges waren kwijtgeraakt. Op last van de regering en de opgenomen afspraak in de capitulatie van de provincie kregen zij hun bezittingen terug. Pieter besloot die dag met een Frans gezegde om de maatschappelijke en politieke veranderingen te duiden: ‘‘Quel changement de theatre.’’²²³

Verwees Pieter naar zijn werk om zichzelf te herinneren dat hij al op zeventienjarige leeftijd bezig was met de lokale politiek of hield hij er rekening mee dat zijn dagboek gelezen zou kunnen worden door anderen? In ieder geval deed hij het op woensdag 24 juni 1795 nog een keer. Toen werd overal in de Bataafse Republiek het Feest der Alliantie gevierd, ter ere van de getekende alliantie met Frankrijk. Pieter beschreef die dag kort de plechtigheden die plaatsvonden in de stad maar verwees voor een langer verslag naar een bijgevoegd krantenknipsel uit de *Middelburgsche Courant*: ‘‘Dog, dit te lang zijnde om na te schrijven zal men zulks uit de hierbij liggende

²²¹ 5 februari 1795.

²²² 9 februari 1795.

²²³ Ibid.

extraordinaire *Middelburgsche Courant* kunnen zien.”²²⁴ Ook dit krantenknipsel is niet bewaard gebleven in het familiearchief maar vanuit de aantekeningen van Pieter is het mogelijk een beeld te vormen van die dag. Het feestgedrag van die dag begon ’s morgens met een mars van gewapende burgers die lid waren van de in ere herstelde schutterijen naar de Markt in Middelburg. Daar vormden zij een grote kring om het marktplein met de Franse troepen die in de stad verbleven, terwijl zich in het midden de plechtigheid afspeelde. Daar werd een staatsie gevormd van negen maagden en negen weesmeisjes. Een combinatie van meisjes uit de verschillende lagen van de bevolking representeerde volgens Pieter het ideaal van de gelijkheid. Zij droegen witte jurken en hieven een schild dat symbool stond voor de nieuw verworven vrijheid.²²⁵ Uit een nummer van *De Vriend des Volks* blijkt dat er eveneens ruimte was voor verschillende toespraken. In het twintigste nummer van dit blad werd een toespraak van Johannes van der Palm gepubliceerd onder de titel ‘Aanspraak en Dankzegging gehouden in de Oostkerk te Middelburg, op het Feest der Alliantie tusschen de Fransche en Nederlandse Republiek, op last van de Municipaliteit derzelver stad.’ Van der Palm bewierookte in deze toespraak vooral de vrijheid en de innige band van de Bataafse Republiek met God. Het was vooral dankzij deugden als edelmoedigheid, gematigdheid en menselijkheid gelukt de dwingelandij te verslaan. Nu de stadhouder als bezetter van het volk was verdreven en de alliantie met de Fransen was getekend, was de Republiek definitief vrij en onafhankelijk maar moest het er alles aan doen nieuwe partijzucht te voorkomen: ‘Dit verbond, broeders, drukt het zegel op onze onafhankelijkheid: het zal het steunpunt zijn onzer vereenigde werkzaamheid, het ontnemt aan onze vijanden de laatste flikkering hunner misdadige hoop en welhaast, indien onze wenschen verhoord worden, zullen onze misleidde landgenooten zich aan onze zijde scharen om de weldadige vruchten onzer vrijheid moet ons te smaken.’²²⁶

De aspiraties van Pieter als kroniekschrijver waren van korte duur. Na anderhalve week hervatte hij op vrijdag 13 februari 1795 de dagelijkse aantekeningen over zijn persoonlijk leven. Met de woorden dat hij in deze ongewone omstandigheden zijn eigen levensbeschrijving bijna vergeten was, schreef hij dat hij die dag bij zijn grootmoeder had gegeten en een plechtigheid bijwoonde in de stad. Tijdens deze plechtigheid werd er, opnieuw in gezelschap van een stel maagden, een vrijheidsboom geplant op de Grote Markt in Middelburg. Onder het planten van de boom werd de vrijheid luidkeels toegejuicht door een menigte die verschillende nationale liederen

²²⁴ Het krantenknipsel dat Pieter bij zijn dagboek voegde, is verloren gegaan in het familiearchief. Ook heb ik de krant niet kunnen raadplegen via de krantenbank van het Zeeuws Archief, zie: <https://krantenbankzeeland.nl/periodicals/mco>. 24 juni 1795.

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Van der Palm en l’Ange, *De vriend des Volks*, 169-176, 172-173.

zong. Gewapende burgers van de inmiddels herstelde schutterij versierden tot slot de boom met een hoed die de vrijheid van de Nederlandse Republiek representeerde.²²⁷ Dergelijke ceremonies waren voor ouders een ideale gelegenheid hun kind in te wijden in de politieke situatie en de vrijheid van de Nederlandse Republiek te markeren sinds het vertrek van de stadhouder. Toch betekende het, zoals Baggerman en Dekker stellen, niet dat kinderen van de vrijheid profiteerden. Kinderen, vrouwen, slaven en dienstpersoneel behoorden tot een bevolkingsgroep voor wie mensenrechten niet vanzelfsprekend waren. In juridisch en politiek opzicht gingen kinderen er niet aanzienlijk op vooruit. Wel kreeg het opvoeden een nieuw elan. De jeugd kwam symbool te staan voor vooruitgang en dynamiek, een generatie die ervoor zou zorgen dat het land een betere toekomst tegemoetging. Participatie in feesten die een nieuwe politieke vrijheid markeerden, vormden daartoe een goede voorbereiding.²²⁸ In huize Pous leefde dat enthousiasme minder. Uit een brief die de moeder van Pieter naar haar echtgenoot stuurde op zondag 21 juni, daags voor de eerdergenoemde ceremonie, bleek dat de dochter van het gezin was uitgenodigd als maagd mee te rijden op de praalwagen. Ook een nicht van de familie De Beveren was gevraagd. Terwijl de familie De Beveren er geen probleem van maakte, zag de moeder van Pieter het niet zitten dat haar dochter op de praalwagen rondgereden werd: ‘Ik heb het voor Cootje afgepraat en Beveren voor Hansje, zodat zij niet van de partij zijn. Egter, niet zonder veel strubbelingen dog liever dat als een meisjesje van die jaren aan het oordeel van het publiek en voor al in onze stad te sacrificeren.’²²⁹ Ze was opgelucht dat het haar gelukt was haar dochter en de familie De Beveren ervan te overtuigen dat het publiekelijk meerijden in de optocht voor een meisje van die leeftijd geen verstandige keuze was.

Met de dagboekantekeningen van Pieter over de oorlog met de Fransen en de daaropvolgende maatschappelijke en politieke spanningen ten tijde van de Bataafse Omwenteling, krijgt de leef- en denkwereld van de familie een impuls. Een overduidelijk revolutionair ideaal deelde de familie Pous waarschijnlijk niet. Bonifacius had zich eerder al van zijn tactische kant laten zien toen hij de beschuldigingen van patriottisme onverbloemd naast zich neerlegde in zijn verzoekschrift aan de Eerste Edele. Pieter zelf toonde zijn vermoedelijke afkeuring van de oorlog vooral in zijn beschrijvingen over het noodlot van de Vlaamse vluchtelingen die aanmeerden in Vlissingen en de bewoners van Willemstad waarvan de huizen kapotgeschoten werden tijdens de Franse belegering van die stad. Zijn moeder verbood op haar beurt dat dochter Jacoba als jonge maagd werd rondgereden op de praalwagen tijdens het volksfeest van woensdag 24 juni. Hoewel de

²²⁷ 13 februari 1795.

²²⁸ Baggerman en Dekker, *De Wondere Wereld van Otto van Eck*, 405-425.

²²⁹ De brieven van Anna Maria Steengracht aan haar echtgenoot Bonifatius Mathias Pous zijn bestudeerd door Stroo: Stroo, ‘Het dagboek,’ 72.

familie niet zelf participeerde in het feestgedruis, waren ze wel aanwezig. Daarvoor verwees Pieter naar een bijgevoegd krantenknipsel in het dagboek en zijn verhandeling over de redevoeringen tijdens de eerste volksvergadering. Mogelijk ging Pieter er daarbij vanuit dat zijn dagboek niet alleen door hem gelezen zou worden maar ook door toekomstige generaties. Dat zou bijvoorbeeld zijn dochter Joanna Maria Pous kunnen zijn die in 1805 geboren werd uit zijn huwelijk met Suzanna Pretonella de Fremery. In dat geval maakte zijn dagboek inherent onderdeel uit van het familiegeheugen dat lag opgeslagen in het familiearchief.

Het achttiende-eeuwse familiearchief functioneerde, zoals de Groningse cultuurhistoricus Henk Nicolai stelt, als opslagplaats van familieherinneringen die generatie op generatie werden doorgegeven en eeuwenlang in stand bleven. Zijn studie naar het achttiende-eeuwse familiearchief van het Friese koopmansgeslacht Kingma legde zelfs een specifieke familie-identiteit bloot. Uit tal van kattebelletjes, dagboeken, brieven, kasboeken en scheepsjournalen die in dit archief verborgen lagen, bleek dat de familie zichzelf definieerde als eerlijke en betrouwbare kooplieden die niet werden voortgedreven door winstbejag maar waarde hechtten aan het menselijk contact.²³⁰ Om een dergelijke familie-identiteit vast te stellen in het familiearchief van de familie Pous zou meer onderzoek gedaan moeten worden. Wel lijkt de hypothese gerechtvaardigd dat de dagboeken van Pieter als onderdeel van dit familiearchief niet alleen functioneerden als sociale boekhouding voor hemzelf maar ook als opslagplaats van herinneringen voor de toekomstige generaties.

4.2 Hospita, vrouwen en de gevaren van het studentenleven

Een half jaar na de intieme reflecties op de Bataafse Omwenteling in de provincie, brak voor Pieter eveneens op persoonlijk vlak een nieuwe tijd aan. Althans, dat voelde hijzelf zo. Pieter begon in september 1795 met zijn rechtenstudie aan de universiteit van Leiden. Daarvoor trof hij al eerder de voorbereidingen. Zo meldde hij op woensdag 23 juli dat hij met zijn neef en zijn grootmoeder een bezoek had gebracht aan professor Van de Keessel, dat was vermoedelijk dezelfde professor als waar zijn neef les van kreeg tijdens zijn studententijd.²³¹ Later die week op zaterdag 1 augustus, beschreef Pieter dat hij een kamer had gehuurd in de studentenstad en opnieuw een bezoek had gebracht aan de professor waar hij les van zou krijgen:

²³⁰ Henk Nicolai, *De Kingma-Kroniek, of: Hoe een familiegeheugen meer dan tweehonderdvijftig jaar intact bleef* (Groningen: Egbert Forsten, 1997), 9-26. Zie in dit kader ook: Baggerman, *Een Lot uit de Loterij*, 352-368.

²³¹ 23 juli 1795.

Saterdag den 1 augustus reeden wij 's morgens met een wagen met vier paarden naar Leiden en dronken coffij bij neef De Beveren. Daarop gingen wij kamers zien tegen mijn aanstaande komst op het Academie en huurde er twee zeer goede op de Breestraat bij de weduwe Kamhout voor 200 gulden in het jaar, zijnde dezelve gemeubileert en horende wij veel goeds van de hospita. Ten 1/2 2 reeden wij naar de buitenplaats van professor Van de Keessel, daar wij ten eten verzorgt waaren en daar wij bijna onze gantsche Leidsche familie vonden. Na aldaar zeer vriendelijk onthaald te zijn, reeden wij ten 7 uren over Voorschoten en Voorburg terug naar 's Gravenhage, alwaar wij maar eerst na tien uren kwamen.²³²

Pieter huurde voor tweehonderd gulden twee kamers aan de Breestaat in Leiden. Dat hij uitgerekend aan de Leidse Breestaat terechtkwam, was misschien geen verrassing. Veel studenten kwamen, zoals de Leidse universiteitshistoricus Martine Zoeteman stelt, terecht in de typische studentenwijken waar veel studenten en hoogleraren woonden. De Breestaat was zo'n straat, net als het Rapenburg. Zij vonden onderdak bij een particuliere hospes of hospita die naast de slaapplek ook het eten en het wassen van kleding verzorgde. Het aantal kamers dat de student huurde, hing af van de sociale afkomst van de student. Een student van rijke ouders zoals die van Pieter, kon het zich permitteren twee kamers te huren. In tegenstelling tot het florerende studentenleven van de zeventiende eeuw, was deze particuliere huur de enige oplossing voor de laat achttiende-eeuwse studenten buiten de stad. Andere vormen van studentenhuisvesting zoals het internaat en de tijdelijke huisvesting aan een Begijnhof waren in onbruik geraakt. Studenten konden tot 1761 terecht aan een Begijnhof als de student toestemming had van het gerechtshof en de oorspronkelijke bewoner binnen de afgesproken huurperiode overleed. Een internaat bood veelal ruimte aan theologiestudenten en internationale studenten die in het bezit waren van een studiebeurs. Het Statencollege aan de Kaiserstraat was tot 1801 het laatst overgebleven internaat in Leiden. Dit internaat hield er in vergelijking met de vrije huur van particulieren, waar Pieter gebruik van maakte, een strikt regime op na. 's Morgens voor het ontbijt moesten de studenten hun bed opmaken, de kamer opruimen en schoon vegen en het vuil wegbrengen. Boeken die de studenten meenamen naar hun kamer werden eerst gecontroleerd door de regent. Meestal betrof dat alleen een

²³² 1 augustus 1795.

psalmboek en de ‘Duytschen’ Bijbel.²³³

Pieter had de vruchten kunnen plukken van zijn onderkomen bij de weduwe Kamhout waar hij vermoedelijk niet alleen sliep maar ook maaltijden nuttigde en de was kon laten doen. In de Leidse Breestaat had hij eveneens beschikking over de bloeiende boekhandel van Hendrik Hoogenstraaten. Hoogenstraaten bood naast zijn handel ook een leestafel aan in zijn winkel waar de klanten het laatste nieuws konden vergaren uit kranten, week- en maandbladen. Om de vele studenten in de buurt van zijn winkel aan te trekken, had hij daar bijvoorbeeld de periodiek *De spectator der studenten* neergelegd. Van dit blad verscheen tussen 1773 en 1774 iedere donderdag een nieuw nummer bij de boekhandel van Cornelis Heyligert die gevestigd was aan de Langebrug. In het zesendertigste nummer werd voor het eerst ook de naam van Hoogenstraaten opgenomen als uitgever van *De spectator der studenten*. Heyligert en Hoogenstraaten zouden sindsdien samen de productie en distributie van het blad op zich nemen. Centraal stond de satirische beschrijving van het onaangepaste en uitgesproken gedrag van de Leidse studenten. Afwisselend bevatte het tijdschrift serieuze essays, verhandelingen, ingezonden brieven, vertellingen en dagboekfragmenten. In het eerste nummer van de periodiek verduidelijkte de auteur dat hij op een vermakelijke manier het losbandige gedrag van de studenten wilde verbeteren door hen op de valkuilen van het studentenleven te wijzen:

In deze staat begint een, die kort tevoren met stok en plak gedwongen en geregeerd werd, anderen te regeren. Hij neemt een barse stem en een meesteragtig gelaat aan, en daar hij voor eenige weinige weken nog op dreigend gezigt van zijnen vader beefde, deelt hij nu, als Heer, zijnen bevelen uit aan Hospes en Hospita, die dezelve met den hoed in de hand, of nijgende, onder hen uitspreken van een onderdanig: ‘Wat belieft mijn heer?’ afwagten. Dit kittelt zijne eigenliefde, het heerschen streeld hem, de trotsheid komt boven, hij krijgt moed om alles te ondernemen, behalven misschien datgeen, waar voor hij te scheep komt: en dus vervalt hij dikwijls tot de ongehoordste buitensporigheden.²³⁴

²³³ Zie voor de geschiedenis van het Leidse studentenleven, waarin het dagboek van Pieter Pous ook een bescheiden rol vervult: Martine Zoeteman, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812: ‘Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende’* (Leiden: Leiden University Press, 2011), 295-317.

²³⁴ *De spectator der studenten onder de Spreuk: Vivitur ingenio, cetera mortis erunt* (Leiden: Cornelis Heyligert en Hendrik Hoogenstraaten, 1774), 3. Zie voor de Leidse boekproductie ook: Rick Honings, ‘Een vrolijk tuchtigende schoolmeester: Studentensatire in de tweede helft van de achttiende eeuw,’ *De Achttiende Eeuw* 45:2 (2013), 36-50; Rick Honings, ‘Een zoet vergif voor verstand en hart: De ontwikkeling van leescultuur in Leiden, 1760-1860,’ *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 127 (2011), 263-289.

Overeenkomstig het laat achttiende-eeuwse ideaal van de spectatoriale geschriften probeerde *De Spectator der studenten* door middel van humor een serieuze boodschap uit te dragen. Nu de student ver weg van huis en niet meer met harde hand werd aangepakt door zijn vader of schoolmeester, kon hij nu zelf de lakens uitdelen. Losbandige studenten zouden er een plezier aan beleven de hospes of hospita bevelen uit te delen en vermanend toe te spreken. Als hieraan toegegeven werd door de hospes of hospita dan zou de student vervallen tot buitensporig gedrag en zijn studie verwaarlozen. Omgekeerd werd ook de hospita bespot. Dat gebeurde bijvoorbeeld in het negentwintigste nummer toen de auteur zich beklagde over het serieuze en erudiete karakter van de achttiende-eeuwse genootschappen. In dit nummer voerde de spectator een denkbeeldig genootschap op onder de naam *Spectatoriaal Genootschap*. Direct verontschuldigde hij zich dat zijn lezers pas zo laat werden ingelicht over het genootschap: “Het dunke niemand vreemd, dat ik daarmede tot hier toe gewacht heb: de beroemdste sociëteiten zijn dikwijls jaren lang bijeen zonder dat men er taal of teken van krijgt, zoo dat men zweeren zou, dat zij haren tijd in eene volslagen werkeloosheid doorbrachten.”²³⁵ Eén van de leden van het genootschap zou de vijftigjarige Johanna zijn. Johanna was weduwe en verhuurde na de dood van haar man kamers aan mannelijke studenten totdat ze problemen kreeg met een zekere theologiestudent. De theologiestudent had haar matten bespuugd en haar huisraad gebroken nadat zij geweigerd had haar huissleutel uit handen te geven en het vrouwelijk bezoek van de student niet duldde. Ze werd in het tijdschrift getypeerd als een praatgrage tante die de gewoonte had de studenten van hun werk te houden door urenlange gesprekken aan te knopen.²³⁶

Een terugkerend element in *De spectator der studenten* waren de beschimpingen aan het adres van de rechtenstudent als type. In het tweede nummer van het blad introduceerde de auteur drie typen studenten. Het eerste type, de theologiestudent, kenschetste hij als een overijverige leerling die zeer belezen en evenwichtig overkwam maar desondanks uit het juiste hout gesneden was: “Hij is ver van die buitensporige godsdienstige drift die voor de menschedom zoo meenigmaal doodelijk is geweest. Nooit zal hij de vrolijkheid van een gezelschap door knorrige zedelessen verstoren maar indien zij te verregaande is, wagt hij zich alleen van er deel in te nemen.”²³⁷ Eenzelfde prettig voorkomen had de medicijnenstudent. De kamer van deze student lag bezaaid met opengeslagen boeken en allerlei aantekeningen uit colleges en literatuur. Zijn leergierigheid had

²³⁵ *De spectator der studenten*, 225.

²³⁶ *Ibid.*, 225-232.

²³⁷ *Ibid.*, 9-16, 11.

D E
SPECTATOR
D E R
STUDENTEN,

ONDER DE SPREUK:

Vivitur ingenio, cetera mortis erunt.

TE L E Y D E N,
Bij { CORNELIS HEYLLIGERT,
E N
HENDRIK HOOGENSTRAATEN. } In Comp.
M D C C L X X I V.

Afb. 10: Frontispice van *De spectator der studenten*.

echter als nadeel dat hij medicijnen uittestte op dieren en de patiënten liever geen medicijnen voorschotelde die hen zouden kunnen genezen maar waarvan hijzelf de werking niet kon beredeneren. Nog minder enthousiast was hij over de luie en losbandige rechtenstudent uit de gegoede familie. Op de kamer van deze student stonden de deftige studieboeken keurig op een rij in de kast maar zwerfden de stukgelezen romans op de vloer. Meer dan op zijn kamer, verbleef de rechtenstudent het liefst in een koffiehuis waar hij het hoogste woord voerde. De jurist in spé was liefhebber van alles wat Frans was en in het bijzonder de mode: ‘‘Hij is een groot liefhebber van de Fransche Modes en van alles wat maar den naam van Fransch draagt. Een *petit maitre* is bij hem een aangenaam mensch. Deze weet alleen te leven en deeze is het dien hij in alles wil volgen.’’²³⁸ In het derde nummer van de *spectator* kreeg de rechtenstudent er weer van langs. Na het verschijnen van het eerste nummer was een bevriend rechtenstudent de kamer van de auteur binnengestormd om te klagen dat hij werd uitgelachen door de karikatuur in het blad. Terwijl de auteur zijn excuus aanbood, schonk hij een glas Franse jenever in voor de rechtenstudent om hem mild te stemmen.²³⁹

Of Pieter als rechtenstudent zo losbandig was als de karikatuur in *De spectator der studenten* doet vermoeden is niet bekend. Zijn beschrijvingen van de dames Claasje Lantsheer en de oudste dochter Falck die in het vorige hoofdstuk aan bod kwamen, gingen zover niet. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Pieter de spectatoriale tijdschriften van een kleine twintig jaar eerder las in zijn studententijd. Ter voorbereiding op zijn studententijd had Pieter kunnen putten uit recenter werk dat dichterbij huis gepubliceerd werd. Zo hadden de ouders van Pieter hem het werk *Iets voor Studenten* kunnen schenken dat in 1790 verscheen bij de Utrechtse boekhandelaar G.T. van Paddenburg en de Middelburgse boekhandelaar P. Gillissen en Zoon. Het was in ieder geval het doel van de auteurs dat ouders het boekje aan hun kinderen schonken, blijkens de briefwisseling ter inleiding van de verhandeling. In de eerste brief schreef vader Edelhart dat hij het volste vertrouwen had in een succesvol verloop van de studie van zijn zoon. Voor de zekerheid schonk hij een door hem vervaardigde verhandeling over de gevaren van het studentenleven. De belangrijkste boodschap was dat zijn zoon trouw de colleges moest volgen en geen genoegen moest nemen met de aantekeningen van anderen. Ook kon hij ’s avonds beter studeren dan kaarten of gokken. Bovendien wees hij erop dat er geen vriendschap kon bestaan tussen mannen en vrouwen. Vroeg of laat zou dat uitlopen op een verliefdheid. In de antwoordbrief van de zoon naar zijn ouders bedankte

²³⁸ Ibid., 9-16, 14.

²³⁹ Ibid., 17-24.

hij hen voor hun vertrouwen. Hij verzekerde zijn ouders zich bewust te zijn van de gevaren maar dat hij hoopte die te weerstaan met de raadgevingen in de verhandeling.²⁴⁰

Mocht Pieter deze verhandeling met ouderlijke vermaningen niet gekregen hebben van zijn ouders, dan had hij altijd nog Willem Kist. Deze rector van de Latijnse school kwam uitgebreid aan de orde in het vorige hoofdstuk en was een neef van de achttiende-eeuwse romanschrijver Betje Wolff. Betje Wolff onderhield in elk geval contact met de echtgenote van Willem Kist, Clara Louisa Stavorinus. In een brief van 28 maart 1801 schreef zij na een ontmoeting blij te zijn haar nichtje eindelijk te zien: “Wat waaren wij blijde u te zien en te mogen omhelzen, naar een groot jaar verwijderings! En geen wonder, dat wij tot schreijens toe blijde waaren. Wie heeft ons met meerder hartelijkheid ontvangen dan onze lieve, heele lieve Clara?”²⁴¹ Het had Betje Wolff en Aagje Deken tot tranen toe geroerd de vrouw van Kist na lange tijd weer te zien. Als Willem Kist de romans van zijn tante las dan had hij Pieter kunnen vertellen over de gevaren van het wonen bij een hospita vanuit de achtdelige serie *Historie van den heer Willem Leevend* van Wolff en Deken. Deze werken verschenen tussen 1784 en 1785. Net als Kist in zijn romans, poogden de auteurs van het werk over Willem Leevend de morele paniek in de late achttiende eeuw omtrent de roman te omzeilen met een zedenkundige moraal. Beiden poogden aan hun lezers eigenschappen als kuisheid, betrouwbaarheid en gematigdheid bij te brengen. In het geval van Willem Leevend betrof dat de gematigdheid omtrent vriendschappen tussen mannen en vrouwen. Nadat Willem Leevend door zijn stiefvader gedwongen werd het ouderlijk huis te verlaten, kwam hij als theologiestudent in Leiden terecht bij de hospita Lotje Roulin die samen met haar broer kamers verhuurde aan studenten. Er ontstond een innige vriendschap tussen de twee. Leevend was van plan te trouwen met een jeugdvriendin maar dat veranderde toen de vriendschap met Lotje omsloeg in een hevige verliefdheid. Sentimentele vriendschappen waren gedoemd te mislukken. Beiden probeerden de vriendschap binnen de perken van deugdzaamheid te houden maar bezweken daar letterlijk en figuurlijk aan. Lotje overleed aan tuberculose ten gevolge van verzwakking in haar geestelijke gesteldheid.²⁴²

De gevaren van het losbandige studentenleven en de omgang met zijn hospita zouden voor Pieter voelbaar moeten zijn geweest als hij een exemplaar van *De Spectator der studenten* gelezen zou hebben aan de leestafel van de boekwinkel aan de Breestraat. Een andere mogelijkheid was dat Pieter de verhandeling *Iets voor studenten* geschonken kreeg van zijn ouders of via Willem Kist iets

²⁴⁰ *Iets voor Studenten* (Middelburg: P. Gillissen en Zoon, 1790), 3-10.

²⁴¹ Johannes Dyserinck, *Brieven van Betje Wolff en Aagje Deken* ('s Gravenhage: De gebroeders van Cleef, 1904), 373-374.

²⁴² Betje Wolff en Aagje Deken, *Historie van den Heer Willem Leevend: Eerste deel* ('s Gravenhage: De Gebroeders van Cleef, 1784). Zie ook: Piet Buijnsters, *Wolff en Deken: een biografie* (Leiden: Uitgeverij Martinus Nijhoff, 1984), 216-228.

had gehoord over de roman van Betje Wolff. Misschien kozen zijn ouders daarom wel voor de twee gemeubileerde kamers aan de Breestraat bij de weduwe Kamhout waar ze zoveel goeds over hadden gehoord.²⁴³ Voor Pieter gold bovendien dat hij lid wilde worden van een studentenvereniging. Hij verafschuwde de ontberingen die hem op zaterdag 3 oktober 1795 te wachten stonden tijdens zijn ontgroening: “Na met ons beiden 5,5 gulden verteerd te hebben hebben, ten 1/2 6 naar Leiden terug daar ik ’s avonds nog eene voor mij gansch onaangename partij had. Te weeten, ik moest ontgroend worden.”²⁴⁴ Tegen acht uur begonnen de ontberingen. Om te beginnen werd van Pieter verwacht dat hij het bestuur van de studentenvereniging voorzag van rookwaren, drank en een kaartspel. Zelf mocht hij niet meedoen met de borrel en het kaartspel. Hij moest ondertussen een driegangendiner voorbereiden voor de gasten dat bestond uit eendenborst, aardappelen, andijvie en sla. Als dessert werd vervolgens een pudding geserveerd. Tijdens het diner werd Pieter geacht achterin de kamer te gaan zitten en zo hard mogelijk te fluiten als één van de leden moest plassen om het geluid van zijn urinerende gasten te overstemmen. Na het diner ving een examen aan waarbij Pieter enkele moeilijke teksten waarvan hij nog nooit gehoord had, uit het Latijn naar het Nederlands vertaalde en vice versa. Een van de werken die Pieter naar het Nederlands moest vertalen was het werk *Ars Amatoria* van de Romeinse dichter Ovidius. In deze handleiding gaf Ovidius enkele adviezen aan jongeren voor het beminnen van vrouwen. Opgelucht was hij toen dat achter de rug was: “Nadat ik aan de vorige insgelijks de hand van broederschap had gegeven, was ik eindelijk ontgroend en dronken wij onder een vriendelijk pijptje op een geheel andere trant als tevoren samen nog wat coffij.”²⁴⁵

4.3 Leven van een rechtenstudent

Zijn ontgroening bij het broederschap was de enige passage in het dagboek waarin Pieter iets losliet over de morele standaarden van zijn studentenleven. Hij vertaalde het werk van Ovidius over het beminnen van vrouwen en werd geacht zo hard mogelijk te fluiten als één van zijn gasten urineerde. Wel verzekerde hij dat hij die avond geen wijn op had. Tijdens het examen moest hij ook vragen beantwoorden en bij ieder fout antwoord moest de student een glas wijn drinken: “Hierna moest ik eenige vragen oplossen en zulks niet kunnende doen, in plaats van wijn die ik zelden dronk een glas water, zeggende: “Rector Magnificentissimie & Senatus amplifissime poenitet me peccasse.” Hij moest zich verexcuseren in het Latijn.²⁴⁶ Doorgaans beschreef Pieter alleen de activiteiten die hij

²⁴³ 1 augustus 1795.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Ibid.

had ondernomen en wie hij had ontmoet. Zo beschreef hij op dinsdag 15 september dat er met het begin van zijn studententijd een nieuwe tijd in zijn leven was aangebroken die niet te vergelijken was met zijn leven in Zeeland:

Dinsdag den 15 dito begon ik een geheel ongewoon leeven. Dewijl mijne dagelijksche bezigheeden meest op hetzelfde uitkwamen, zal ik maar zo als tevoren zetten naar gewoonte, waardoor men dan moet verstaan dat ik 's morgens ten 9 uuren op een collegie over de *Historia Universali* bij professor Runkenius ging. Ten 10 uuren bij professor Van de Keesel over de instituten en bij denzelven ten 12 uuren op het *Jus Hodiernum*. Dat ik daarna ten 1/2 2 uuren ging eeten en dan eens wandelde of een tourtje te paard deed en daarna op mijn kamer mijne collegien ging bestudeeren. Gaande ik gemeenlijk ten 1/2 11 naar bed.²⁴⁷

Een doordeweekse dag begon met een college over de wereldgeschiedenis bij een hoogleraar in de klassieke talen, David Ruhnken. Daarna volgden de colleges rechtsinstituten en hedendaags recht bij de hoogleraar in romeins recht, Dionysius Godefridus van der Keessel. Later werd het collegeprogramma op 17 november 1795 uitgebreid met colleges in de *sacré ministère*, ofwel het goddelijk recht van de hoogleraar oosterse talen Sebald Fulco Johannes Rau.²⁴⁸ Van deze professoren had hij Dionysius van der Keessel al een keer ontmoet. Hij bracht met zijn grootmoeder een bezoek aan deze professor en nuttigde later nog eens de maaltijd bij hem. Vermoedelijk functioneerde de professor, zoals gebruikelijk in die tijd, als vertrouwensman van de familie. Die werd vanwege het ontbreken van ouderlijke controle op de student aangesteld als studieadviseur en leidsman om de studie van welgestelde kinderen in goede banen te leiden.²⁴⁹ Maar wie waren nu precies deze hoogleraren? Dionysius van der Keessel had zich op jonge leeftijd bewezen in de wetenschap en werd op vierentwintigjarige leeftijd benoemd als hoogleraar aan de universiteit in Groningen, voordat hij in 1770 het professoraat aan de universiteit in Leiden aanvaardde. In Leiden had hij de laatste decennia van de achttiende eeuw leerlingen onder zijn hoede als de latere koning Willem I der Nederlanden, schrijver en dichter Willem Bilderdijk, historicus Isaäc da Costa en hoogleraar Hendrik Willem Tydeman. Deze welgestelde studenten kwamen bij de professor thuis voor het *privatissimum*, een collegeserie over een speciaal onderwerp aan een beperkt aantal

²⁴⁷ 15 september 1795.

²⁴⁸ 17 november 1795.

²⁴⁹ Zoeteman, *De studentenpopulatie van de Leidse Universiteit*, 323.

Afb. 11: *Dionysii Godefridi van der Keessel, in Academia Lugdono-Batava Juris civilis et hodierni Professoris*, L. Springer (1816-1820). Beeldbank Groningen, Van Someren II no. 2889.

studenten.²⁵⁰

Waarschijnlijk bestond het speciale onderwerp in de collegeserie van Pieter uit de nauwe bestudering van de werken van de zeventiende-eeuwse staatsman en rechtsgeleerde Hugo de Groot. Dionysius van de Keessel publiceerde een vervolg op het werk *Inleydinge tot de Hollantsche rechtsgeleertheid* uit 1631. Zijn werk verscheen in 1800 onder de titel *Theses Selectae juris Hollandici et Zeelandici*. Pieter schreef op 18 september in een brief naar zijn ouders dat hij bij de boekhandelaar Abraham Honkoop voor vijf gulden een exemplaar van *De rechtsgeleerde observatien over H. de Groot* op de kop had getikt: ‘Ik heb dat boek volstrekt nodig, professor Van de Keessel citeerd er dagelijks plaatsen uit om na te zien, hetgeen er over het een of ander voorkomend onderwerp gezegd word.’²⁵¹ Voor het eerst noteerde Pieter een boek dat hij zeker gelezen moet hebben maar opnieuw gebruikt hij daar niet zijn dagboek voor. Hij doelde hiermee waarschijnlijk op de vierdelige serie *Rechtsgeleerde observatien, Dienende tot opheldering van verscheide duistere en tot nog toe voor het grootste onbewezene passagien van wylen mr. Hugo de Groot* dat verscheen tussen 1777 en 1778. De vierdelige serie betrof de bijeengebrachte kennis uit de antwoorden die volgden op de prijsvragen van een genootschap van rechtsgeleerden. Onder de leden van dit genootschap bevond zich Joannes van der Linden, de rechtsgeleerde die een vooraanstaande positie zou bekleden in de staatscommissie ter vervaardiging van een grondwet in 1798. In de verhandeling *Dertig rechtsgeleerde vraagen uyt de Inleiding tot de Hollandsche Regtsgeleertheid* vroegen de leden van het genootschap de lezers een antwoord te formuleren op een dertigtal vragen die nog niet waren beantwoord in eerdere werken over de denkbeelden van Hugo de Groot. Veelal gingen deze vragen over het bronmateriaal dat hij zou hebben gebruikt. Zo was de eerste vraag gericht op het publiekelijk recht, terwijl de tweede vraag betrekking had op het familierecht en huwelijksrecht.²⁵²

²⁵⁰ Zie over de ervaringen van Willem Bilderdijk bij deze hoogleraar: H.C. Gall, ‘Bilderdijk en Van der Keessel,’ *Het Bilderdijk-Museum* 1 (1984), 1-6.

²⁵¹ ZA, MPTvP, inv. nr. 140, 18 september 1795.

²⁵² De suggestie dat Pieter dit werk gelezen zou moeten hebben voor zijn studie komt niet uit de lucht vallen. Niet alleen toont de titel die Pieter aan zijn ouders doorgaf gelijkenissen met de titel van de vierdelige serie. In Middelburg deed de vierdelige serie ook wat stof opwaaien nadat rechtsgeleerde Willem Schorer in een open brief de leden van het genootschap had beticht zijn antwoorden op de prijsvraag zonder toestemming gepubliceerd te hebben. Zie hiervoor: Willem Schorer, *Brief aan het Rechtsgeleerde Genootschap binnen 's Hage, over de uitgaaf van den brief en antwoorden op de xxx regtsgeleerde vraagen; hun toegezonden door Mr. Willem Schorer* (Middelburg: P. Gillissen, 1777). Zie verder: *Dertig rechtsgeleerde vraagen uyt de Inleydinge tot de Hollandsche Regtsgel. van wylen Mr. Hugo de Groot, en aan het Publicq ter beantwoording voorgesteld door een Genootschap van Rechtsgeleerden onder de Spreuk: Ab Omnibus Libenter disce, quod nescis* ('s Gravenhage: Johannes Mensert, 1776); Guus van Nifterik, ‘Dossier on the Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid: Observations on the Legal Observations,’ *Grotiana* 40 (2019), 1-6.

Naast de werken van Hugo de Groot is de kans groot dat Pieter onderwezen werd uit het werk *Epitomae historiarum libri decem* van de zestiende-eeuwse Horatius Tursellinus. Hoewel Pieter niet één keer de inhoud van zijn colleges toevertrouwde aan het dagboek, is bekend dat Ruhnken zijn studenten tijdens de colleges wereldgeschiedenis onderwees uit het werk van Tursellinus. Deze standaard van de Universiteit Leiden werd, zoals de Amerikaanse intellectueel historicus Frederic Clark stelt, gelegd door de zeventiende-eeuwse hoogleraar Jacob Perizonius. Ruhnken zette deze traditie voort. Hij werd na een omvangrijke carrière in 1756 tot lector in de Griekse taal ter assistentie van een bejaarde professor. Vijf jaar later werd hij benoemd tot hoogleraar in de klassieke talen en wereldgeschiedenis met als verplichting dat hij zijn Griekse lessen zou voortzetten aan dezelfde universiteit. Zijn lessen in de *historia universalis* baseerde hij op het werk van Tursellinus.²⁵³ In de colleges van Perizonius en zijn opvolgers was het gebruikelijk dat de wereldgeschiedenis vanaf de val van het Romeinse Rijk tot de Renaissance onderwezen werd vanuit een teleologische opvatting. Studenten werden in deze colleges geacht de geselecteerde teksten letter voor letter te bestuderen en vervolgens het commentaar daarop van de professor tot zich te nemen. Tursellinus behandelde in zijn tiendelige serie de gehele geschiedenis van de schepping tot aan de Reformatie in zijn tijd. Anders dan zijn tijdgenoten die vooral de opkomst van de kerk en staat bestudeerden, besteedde Tursellinus aandacht aan de filosofische tractaten en brieven van geleerden. Deze brieven en verhandelingen lieten volgens hem een intellectueel verval zien vanaf het einde van het Romeinse Rijk. Het begin van de Renaissance luidde een tijdperk in van intellectuele vernieuwing die tegen het eind van de zestiende eeuw langzaam in verval was geraakt.²⁵⁴

Hugo de Groot en Horatius Tursellinus, de kans is groot dat Pieter de werken van hen moest lezen tijdens zijn colleges van Dionysius van de Keessel en David Ruhnken. Van Tursellinus las hij het originele werk waar Ruhnken zijn colleges op had gebaseerd. Bij Van de Keessel las hij vermoedelijk het werk *Rechtsgeleerde observatien*. Die titel gaf hij door in de brief aan zijn ouders

²⁵³ Zie hiervoor: P.J. Blok en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek: tiende deel* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1937), 851-854.

²⁵⁴ David Ruhnken publiceerde in 1754 een taalkundige studie naar het *Timaeus* van Plato onder de titel *Lexicon vocum Platoniarum*. In dit werk stelde Plato dat het universum vanwege haar ordelijke karakter een product moet zijn geweest van een goedaardige intelligentie die doelgericht te werk is gegaan. Een dergelijke vakman moest het universum met eenzelfde precisie en doel geschapen hebben als een metselaar en timmerman de plannen van een architect uitvoert. Hiervoor maakte hij onderscheid tussen de fysieke wereld en de universele wereld. Waar de fysieke wereld bestond uit de veranderlijke kennis en waarnemingen van de mens, kon de eeuwige wereld niet verklaard of veranderd worden. Zij kon niet waargenomen worden door de zintuigen maar enkel beschouwd worden vanuit de rede. Blok en Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 851-854; Van Nifterik, "Dossier on the Inleiding tot de hollandsche rechtsgeleerdheid," 1-6.

met de opmerking dat het boek hem vijf gulden had gekost bij de boekverkoper Abraham Honkoop in Leiden.²⁵⁵ Een laatste hoogleraar waar Pieter les van kreeg is de reeds genoemde Sebald Fulco Johannes Rau. Rau werd tot het ambt geroepen toen hij in 1787 benoemd werd als hoogleraar in de godgeleerdheid. In 1794 werd hij eveneens benoemd tot hoogleraar in de oosterse talen maar een jaar later moest hij dat ambt doorgeven aan Johannes van der Palm vanwege zijn loyaliteit aan de stadhouder. Rau diende zich vanaf dat moment te beperken tot zijn godsdienstig onderwijs. Na het afscheid van zijn opvolger werd hij in 1799 opnieuw geïnstalleerd als hoogleraar in de oosterse talen.²⁵⁶ Pieter kreeg dus geen les in de oosterse talen maar in het goddelijk recht van deze hoogleraar. Dat hij bij Rau terecht kwam voor zijn godsdienstcolleges was misschien geen verrassing vanwege diens netwerk van Zeeuwse theologen. Johannes van der Palm kende hij als collega hoogleraar aan de universiteit maar Josué Teissèdre l'Ange was eveneens een bekende. l'Ange schreef ter ere van het overlijden van Rau een lofrede op zijn persoon van waaruit het mogelijk is iets te weten te komen over de colleges die hij gaf. Illustratief hiervoor was zijn *Redevoering over het nuttige en aangename, dat er gelegen is in de beoefening der godgeleerdheid* die hij uitsprak bij het aanvaarden van zijn ambt. Hierin stelde hij dat de zedelijke aard van de mens en zijn deugdzaamheid samenhang met de gehoorzaamheid aan de heilige geschriften. Zo trof de mens in Jezus Christus het ideaalbeeld van reinheid en deugd. Tegelijkertijd constateerde Rau dat de zedelijke verloedering van de mens in zijn tijd te maken had met een miskennis van dit ideaalbeeld. Het zedelijk verval kon alleen stoppen als het ideaalbeeld van Jezus Christus hersteld werd in de harten van de mens.²⁵⁷

Toevallig of niet, de boodschap van Sebald Fulco Johannes Rau toonde overeenkomsten met het zedelijk verval dat zo hevig gevoeld werd in de kringen rond het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Ook Josué Teissèdre l'Ange en Johannes van der Palm kaartten dit onderwerp wekelijks aan in hun periodiek *De vriend des volks*. Zij schreven de bederving van de zeden en de moraal van hun tijd toe aan de politieke teloorgang van het regime van de stadhouder. Nu de stadhouder was verdreven en de vrijheid was terug geschonken aan de burger, kon de staat volgens hen bouwen aan een toekomst waarin de billijkheid en deugd met goddelijk mandaat hersteld kon worden. Burgers hadden de plicht behoedzaam om te gaan met de vrijheid die hen geschonken was

²⁵⁵ Zie noot 201.

²⁵⁶ P.C. Molhuysen en K.H. Kossmann, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek: deel 9* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1933), 841-843; B. Glasius, *Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden: derde deel* ('s Hertogenbosch: Gebr. Muller, 1856), 140-146.

²⁵⁷ Josué Teissèdre l'Ange en Willem Bilderdijk, *Lofrede en Lijkzang op Sebald Fulco Johannes Rau, uitgesproken in de Openbare Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden op den Twaalfden van Sprokkelmaand 1808* (Haarlem: Joh. Enschede en zonen, 1808), 1-25.

door God. Zij moesten de staat nu opnieuw opbouwen en hadden daarbij het recht zich op een juiste en eenvoudige manier te informeren over de actualiteiten in binnen- en buitenland.²⁵⁸ Het morele verval was ook de invalshoek van de fysicotheologische kinderboeken die zich verspreidden in de kringen van het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen en mogelijk ook gelezen werden in het leesgenootschap van Pieter uit het vorige hoofdstuk. De fysicotheologische kinderboeken hadden als doel het verval te stoppen door het geloof te voeden met kennis over de wonderen van God in de natuur.²⁵⁹ Ook Rau voelde zich vermoedelijk gelieerd aan het ideaal van kennisverspreiding van het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen. Zijn dissertatie *Specimen Arabicum continens descriptionem el Excerpta Libri Achmedis Teifaschi de Gemmis et Lapidibus Pretiosis* uit 1784 droeg hij op aan de eerdergenoemde Johan Adriaen van de Perre. Hij was voorzitter van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen en de twee natuurkundige genootschappen en tevens een vriend van Johannes van der Palm. In zijn dissertatie bestudeerde Rau de Arabische geschriften over edelstenen van de dertiende-eeuwse filosoof en dichter Ahmad al-Tifashi. Het manuscript is verloren gegaan tijdens de ontploffing van het kruitschip in Leiden in 1807.²⁶⁰

4.4 Synthese: het dagboek als experiment

Zoals gewoonlijk schreef Pieter niet over de inhoud van zijn colleges of de boeken die hij moest lezen. De enige aantekening die hij daarvan achterliet is de brief aan zijn ouders over het boek van Hugo de Groot. Wel toonde Pieter in zijn studententijd en de voorbereiding daarop impliciet zijn goedkeuring of afkeuring van maatschappelijke gebeurtenissen. Dat uitte zich in kleine speldenprikjes of door in niet mis te verstane bewoordingen blijkt te geven van gevoel voor rechtsvervolgning en rechtvaardigheid. Toen een Franse soldaat een halsdoek stal uit een winkel in Middelburg en vervolgens op vrijdag 6 januari 1795 publiekelijk onthoofd werd, waardeerde hij dit als symbool van strikte discipline: “Dien avond gebeurde ook nog een geval waaruit men de stricte discipline der Franschen kan nagaan.”²⁶¹ Een protestactie in Leiden die zich afspeelde in de nacht voor zijn ontgroening trok eveneens zijn aandacht. Hij opende zijn beschrijving van die dag met de aantekening dat het onrustig was in Leiden. Die nacht hadden een aantal dronken burgerartilleristen de ruiten en blinden van meer dan honderd huizen ingegoooid. Een Franse ridder te paard werd doodgeschoten. Al de volgende dag stonden de dissidenten openbaar terecht voor hun daden: “De

²⁵⁸ Zie voor een verdere uitwerking hiervan het tweede hoofdstuk van deze thesis: Van der Palm en l'Ange, *De Vriend des Volks*, 1-8.

²⁵⁹ Dietz, “Het achttiende-eeuwse jeugdboek,” 138-160.

²⁶⁰ Teun Goudriaan, *Een bescheiden onderkomen: historisch overzicht van de studie van de Oosterse talen en kulturen aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Utrecht, 1981), 8-28.

²⁶¹ 6 januari 1795.

volgende dag wierden ook nog sommige schuldige opgebracht.”²⁶² Die trend was niet nieuw in zijn studententijd. Na een inbraak bij zijn grootmoeder zag hij op maandag 16 maart 1795 de terechtstelling van de inbrekers waarin zij veroordeeld werden tot brandmerking, gevangenschap en verbanning.²⁶³ De zomer voor de aanvang van zijn studententijd was hij tot slot getuige van een brand in het huis van mevrouw Mounier in Middelburg:

Maandag den 6 dito wierd ik 's morgens reeds voor vier uren op eene gantsch onzagte wijze opgewekt en terstond opstaande verschrikte ik zeer wanneer ik mijn blinden opendoende, eene ijslijke vlam van agter het wijnhuis over onze deur zag. Ik trok het eerste wat ik maar vinden kon aan en ging terstond vernemen wat er gaande was. Hoorende daarop dat het stal en pakhuis van mevrouw Mounier in brand stond. Ik stond lang in bedenken wat ik doen zou, toen ik eindelijk begreep dat mijn pligt van mij vorderde om er na toe te gaan en te zien of ik mogelijk van eenigen dienst zijn kon. Zooals ik zulks dan ook terstond werkstellig maakte en met meer andere menschen eerst eenigen tijd meubelen en goederen hielp bergen en daarop mede water voor de brandspuit aangaf. Eerst voor de deur op straat en daarna in den tuin. Dog, daar het zoo warm was van de gloed die de vlam van zig gaf, dat nog ik nog eenig mensch het er houden kon. Eindelijk evenwel na een gevaarlijken arbeid van vier uren, gelukte het de vlam omtrent 8 uren te blusschen. Nadat het stal, koetshuis, wagens, 2 paarden en een pakhuis met catoen verbrand waren, hebbende zig alle de burgers en de bij ons in guarnizoen liggende Fransche voorbeeldig gedragen.²⁶⁴

In deze passage deelde hij zijn medeleven aan mevrouw Mounier die slachtoffer was geworden van een huisbrand maar had hij eveneens aandacht voor zijn twijfel en handelen. Pieter reflecteerde op zijn eigen lange aarzeling en waardeerde aan het eind de Franse soldaten die zich voorbeeldig hadden gedragen. Deze aantekening en de aantekeningen over de Bataafse Omwenteling en de daaropvolgende studententijd, zijn illustratief voor een ommekeer in het dagboek van Pieter. Hij ontsteeg de leeftijd van de ouderlijke controle op het dagboek. Bovendien brak er met het begin van zijn adolescentie en zijn studententijd in Leiden, een nieuwe levensfase aan. Over het karakter van adolescentendagboeken in de late achttiende eeuw is weinig bekend. Zijn tijdgenoot Otto van Eck,

²⁶² 4 oktober 1795.

²⁶³ 16 maart 1795.

²⁶⁴ 6 juli 1795.

die nu tot nu toe een dankbaar vergelijkingsmateriaal was, werd niet ouder dan zeventien.²⁶⁵ Meer soelaas biedt het eerder bestudeerde werk van Himmesoëte naar het negentiende-eeuwse adolescentendagboek. Zij bestudeerde dagboeken van Franse adolescenten uit een latere periode en ontwaarde andere functies van het dagboekschrijven. Deze dagboeken werden volgens haar niet meegelezen en probeerden op geheel eigen wijze betekenis te geven aan het verlopen van de tijd. Die splitsten zich op in twee perspectieven van tijd die regelmatig een spanningsveld opleverden tussen activiteit en ontspanning. Op het moment dat de tieners een drukke agenda hadden en veel beleefden, was er weinig tijd om in het dagboek te schrijven en betreurden zij het gebrek aan aantekeningen. Andersom beklaagden zij zich over verveling en tijdsverspilling als er voldoende tijd was te schrijven maar ze door het gebrek aan activiteit het gevoel hadden niet productief te zijn.²⁶⁶

Is het dagboekschrijven van de Franse adolescenten in de negentiende eeuw vergelijkbaar met dat van Pieter? Het tijdsaspect speelde bij Pieter vermoedelijk ook een rol. Na het ondertekenen van de capitulatie van de provincie Zeeland in de oorlog met de Fransen koos hij ervoor zijn eigen levensbeschrijving te vermengen met beschrijvingen van politieke en maatschappelijke gebeurtenissen. Hij achtte die tijden van groot belang voor zijn vaderland en hechtte er waarde aan zich die ‘beter te kunnen herinneren.’ Even later beseftte Pieter toen hij het rooster van zijn colleges aan de universiteit in zijn dagboek noteerde dat er een ‘geheel ongewoon leven’ voor hem begon. Gevoel voor tijd had hij dus wel degelijk maar hij schreef vermoedelijk niet alleen voor zichzelf. Zo verwees hij op maandag 9 februari en woensdag 24 juni 1795 naar een bijgevoegd krantenknipsel in het dagboek en naar een door hem opgestelde verhandeling. Met het invoegen van deze bijlagen ging Pieter er klaarblijkelijk vanuit dat zijn dagboek in de toekomst bij elkaar zou worden gehouden. In dat geval is de veronderstelling gerechtvaardigd dat het dagboek in het familiearchief functioneerde als opslagplaats van familieherinneringen dat van generatie op generatie werd doorgegeven. Soms werden die zo lang in stand gehouden dat familieleden elkaars schrijfprijktijken gingen overnemen en zo bewust of onbewust bijdroegen aan een onderscheidende familie-identiteit.

²⁶⁵ Otto was drie jaar jonger dan Pieter en had in de periode dat de Bataafse Omwentelingen in volle gang waren de leeftijd van veertien. Studeren ging hij niet. Het werd vanaf 1797 stilletjes in zijn dagboek toen hij de ouderlijke controle op zijn schrijfprijktijken was ontgroeid. Bovendien kreeg hij ernstige gezondheidsklachten. Zijn aantekeningen beperkten zich vanaf dat moment tot korte kattebelletjes over de activiteiten die hij ondernam of verontschuldgingen voor de dagen waarop hij niet had geschreven: ‘Over mijn verzuim aangaande het journaal maken, zal ik maer niets zeggen en liever dit omstandiger maken, over elke dag der week iets zettende.’ Baggerman en Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck*, 481-494, 481.

²⁶⁶ Himmesoëte, ‘Writing and Measuring Time,’ 147-168.

Dat was het geval bij de koopmansfamilie Kingma uit Friesland die is bestudeerd door Nicolai.²⁶⁷ Toch is daarbij de vraag nog niet beantwoord waarom Pieter het nodig vond zijn rechtvaardigheidsgevoelens op papier te zetten. Ook hij had de leeftijd van ouderlijke controle op het dagboek inmiddels overschreden. Als zijn dagboek al werd meegelezen - dat is niet bekend - dan had hij lang genoeg met het medium gewerkt om de inspiratie tot schrijven uit zichzelf te halen. Of het dagboek nu meegelezen werd of niet, het is goed mogelijk dat Pieter op zeventienjarige leeftijd op zoek was naar een eigen manier om invulling te geven aan zijn veranderende leven en de veranderende politieke en maatschappelijke omstandigheden. Zijn aantekeningen over rechtsvervolging en rechtsgevoelens konden een uitvloeisel zijn van zijn rechtenstudie.

²⁶⁷ Nicolai, *De Kingma-Kroniek*, 9-26.

5. Conclusie

Onderzoek naar een dagboek zoals dat van Pieter laat zich onmogelijk dwingen. Historici die onderzoek verrichten naar een achttiende-eeuws dagboek zien zich gesteld voor de uitdaging te skiën in verse sneeuw. De historicus wordt meegetrokken in een vreemde wereld waarvan de schaduwen en lichtinvallen niet bekend zijn. Geleid door de onthullingen en verhullingen van de dagboekschrijver kunnen zij zich niet baseren op een vooraf opgezette onderzoekshypothese. Ook een studie naar de leef- en denkwereld van Pieter vroeg om een aanpak waarvan de resultaten pas achteraf zichtbaar werden. Bovendien leefde Pieter in een andere omgeving dan zijn tijdgenoten die ook een dagboek bijhielden. Misschien kwam de leef- en denkwereld die uit het dagboek van Otto van Eck geconstrueerd kon worden, het dichtst in de buurt van de leef- en denkwereld van Pieter. Zij groeiden op in dezelfde periode en hun ouders stonden bekend als patriot in de Bataafse Revolutie. Pieter was zelfs afkomstig uit het achttiende-eeuwse regentenpatriciaat. Waar het dagboek van Otto zweeg toen hij gezondheidsklachten kreeg op zijn zeventiende en uiteindelijk overleed, stond Pieter aan de vooravond van een studie rechtsgeleerdheid en een succesvolle politieke en maatschappelijke carrière. De ouders van Pieter waren bovendien heel wat minder revolutionair dan het gezin waarin Otto was opgegroeid. Het dagboek van Pieter verschilde ook van adolescentendagboeken uit de negentiende eeuw. Negentiende-eeuwse dagboekschrijvers gebruikten het medium als intieme vriend om reflecties te delen op het verstrijken van de tijd. Regelmatig beklagden zij zich in het dagboek dat de tijd te snel ging als ze een drukke dag hadden en te langzaam ging als ze zich verveelden. Van een gecontroleerd dagboekschrijven was bij hen geen sprake. Een studie naar het dagboek van Pieter kon niet of slechts gedeeltelijk leunen op antecedenten. Zijn leef- en denkwereld was uniek en bood nieuwe inzichten op een drietal terreinen. In het tweede hoofdstuk stond de intieme leefwereld van Pieter en zijn gezin centraal. De uitgangspunten in het derde hoofdstuk waren de sociale contacten van de familie en zijn maatschappelijke vorming op de Latijnse school. Tot slot werd in het vierde hoofdstuk een verandering in het dagboekschrijven bestudeerd door de maatschappelijke veranderingen gedurende de Bataafse Omwenteling en de veranderingen in zijn dagelijks leven toen hij ging studeren.

De opvoeding van Pieter werd voor een groot deel vormgegeven door zijn vader. Niet alleen wordt zijn naam in het dagboek relatief het meest genoemd in de activiteiten die hij ondernam. Hij werd door zijn vader ook geregeld meegenomen als deze voor zijn functie als bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie de schepen onthaalde in de havens van Middelburg. Bonifacius

gebruikte de momenten waarop hij samen was met zijn zoon voor een inwijding in de lokale en nationale politieke geschiedenis. Zo werd hij meegenomen naar het Kanaal van Welzinge, een belangrijk kanaal voor de provincie Zeeland dat ervoor had gezorgd dat de stad Middelburg in de zestiende eeuw kon uitgroeien tot belangrijke havenstad. Daarnaast werd hij meegenomen naar de aangespoelde beelden van de zeegodin Nehalennia in Domburg. Voor Bonifacius was dat vermoedelijk een geschikt moment om zijn zoon te vertellen over zijn patriotse denkbeelden. Een inwijding in de lokale en nationale politiek kreeg Pieter toen hij door zijn ouders werd meegenomen naar vooraanstaande bestuurders in de provincies Holland en Zeeland. Ontmoetingen met belangrijke figuren in het provinciebestuur of het bestuur van de Verenigde Oostindische Compagnie konden bijvoorbeeld ingezet worden om Pieter te introduceren in deze kringen. Vriendschappen en familiebanden dienden vooral ter versteviging van de maatschappelijke positie van families. De uitstapjes van Pieter en zijn vader lijken iets weg te hebben van een praktijk waarin pedagogisch onderricht gecombineerd werd met een wandeling in de natuur. Verlichte pedagogische lectuur adviseerde ouders zo vaak mogelijk wandelingen te maken met hun kinderen om hen te onderwijzen in maatschappelijke en godsdienstige vraagstukken. Als hij daar al niet werd onderwezen in de visie van de patriotten dan was het wel door zijn predikanten Johannes van der Palm en Josué Teissèdre l'Ange. Zij verspreidden tussen 1795 en 1796 een periodiek waarin zij wekelijks hun visie gaven op lokale en nationale gebeurtenissen.

Zijn nauwkeurig vormgegeven maatschappelijke vorming leunde voor een groot deel op de ideeën en het sociale netwerk dat zijn ouders opgedaan konden hebben in het bloeiende genootschapsleven in Middelburg. De familie van Pieter en dan met name zijn vader en zijn grootmoeder bleken graag geziene gasten in de genootschappen. Sara Catharina Mathias, in het dagboek grootmoeder Pous genoemd, was het oudste lid van het Natuurkundig Gezelschap der Dames. Bonifacius was lange tijd directeur van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. In die positie betaalde hij niet alleen meer contributie dan een gewoon lidmaat, ook was hij belast met allerlei organisatorische taken. De sociale leef- en denkwereld van Pieter leek doordrenkt te zijn van de idealen die heersten in het genootschap. Zijn eigen leesgenootschap *Fabricando fabri fimus* poogde in kleine kring het decor na te bootsen van het wetenschappelijk genootschap en het natuurkundig genootschap door verhandelingen aan elkaar voor te dragen en hierover vervolgens met elkaar in gesprek te gaan. Leden als Pieter en de jongheren Sonsbeeck, Reitz en Thibaut hadden ouders die actief waren in de wetenschappelijke en natuurkundige genootschappen. Toen Pieter de Latijnse school had afgerond ging hij niet direct naar de universiteit maar kreeg hij een onderwijsprogramma in de Engelse en Franse taal, wiskunde, rechtsbeginselen, stuurmanskunst,

tekenkunst en muziek. Deze zijstappen in het onderwijsprogramma waren nodig omdat het klassieke curriculum van de Latijnse school niet langer toereikend was in de voorbereiding op het academische onderwijs of een politieke en maatschappelijke carrière. Ook hier kon Bonifacius putten uit zijn netwerk in het Zeeuwse genootschapsleven. Zo is het goed mogelijk dat Pieter zijn tekenonderwijs kreeg aan de Middelburgsche Teeken Akademie. Bonifacius kreeg in 1787 een persoonlijke uitnodiging van de voorzitter om de openingsceremonie van de tekenacademie bij te wonen.

Het leven stond voor Pieter letterlijk en figuurlijk op zijn kop toen de orangistische bestuurders van de provincie Zeeland capituleerden in de oorlog tegen het Franse leger. Voor zijn vader betekende dit eerherstel op de posities die hij verloren had tijdens de Oranjerestauratie. Na het opnemen van het onderhandelingsakkoord tussen de provinciebestuurders en het Franse leger, besloot Pieter zijn dagboek aantekeningen te veranderen. Buiten zijn eigen levensbeschrijving zouden die vanaf dat moment ook een beschrijving bevatten van de politieke en maatschappelijke gebeurtenissen in de provincie. Zo kon hij de geschiedenis van ‘een gewichtig tijdvak’ voor zijn vaderland beter herinneren. Eerder had Pieter in het dagboek alleen aantekeningen achter gelaten over de ‘deerniswaardige’ stroom vluchtelingen die aanmeerde in Vlissingen en de kapotgeschoten huizen of aangevreten lichamen van gevallen soldaten in Willemstad. Waarschijnlijk druiste het lot van de bevolking van Willemstad en de stroom vluchtelingen in Vlissingen in tegen de gematigd patriotse idealen die hij kreeg aangereikt in zijn opvoeding. Zijn vader had zich eerder van pragmatische denkbeelden bediend toen hij de beschuldigingen van patriottisme naast zich neerlegde in een verzoekschrift aan de Eerste Edele van de provincie. Hij weigerde met hem samen te werken zolang die laatste bleef twijfelen aan zijn oprechtheid. Ook van Johannes van der Palm kreeg hij de gematigde denkbeelden mee. Hij ervoer de oorlog als een noodzakelijk kwaad en zag liever dat tweestrijd en partijzucht in een alles of niets oorlog vermeden werden. De veranderingen in zijn persoonlijk leven van die tijd werden vooral ingegeven door het begin van zijn studententijd aan de Universiteit Leiden. Pieter ging op kamers wonen bij een hospita en werd lid van een studentenvereniging. Het losbandige studentenleven en zelfstandig wonen bij een hospita was in de laat achttiende-eeuwse lectuur reden tot paniek. Een boekhandelaar in dezelfde straat als waar Pieter woonde in Leiden, drukte bijvoorbeeld enkele decennia eerder *De Spectator der studenten*. In deze spectator waarschuwde de auteur studenten voor een losbandig leven. Als zijn ouders dezelfde paniek voelden dan hadden zij ervoor kunnen kiezen het boekje *Iets voor studenten* aan hun zoon te schenken. Het boekje werd in Middelburg gedrukt en bevatte allerhande ouderlijke adviezen en

wijze raad omtrent de gevaren van het studentenleven. Zo moesten vriendschappen met vrouwen vermeden worden omdat dit vroeg of laat zou omslaan in een ongezonde verliefdheid.

De ommekeer in zijn leven tijdens de Bataafse Omwenteling en de aanvang van zijn studententijd, betekenden eveneens een nieuwe fase in het dagboekschrijven van Pieter. Hij kreeg meer aandacht voor de wereld om hem heen. Op dezelfde dag als zijn ontgroening plaatsvond, begon hij zijn aantekeningen van die dag bijvoorbeeld met het oproer dat de nacht ervoor had plaatsgevonden. Er werden huizen vernield en een Franse soldaat was doodgeschoten. Al de volgende dag stonden de dissidenten openbaar terecht. Eerder had hij laten zien oog te hebben voor berechting in de aantekening dat de inbrekers bij zijn grootmoeder waren veroordeeld tot een gevangenisstraf, brandmerking en een aansluitende verbanning. De aantekening van de huisbrand bij mevrouw Mounier bevatte bovendien een reflectie op zijn eigen handelen tegenover het handelen van de Franse soldaten die adequaat handelden. Pieter creëerde met die aantekeningen een eigen stijl in zijn dagboekschrijven. Hij was inmiddels zijn leeftijd ontgroeid voor ouderlijke controle op zijn dagboekantekeningen. Als zeventienjarige jongen had hij lang genoeg met het medium gewerkt om de inspiratie tot schrijven uit zichzelf te halen. Een dergelijke ontwikkeling in het dagboek zou passen bij de verwerving van een eigen identiteit en het internaliseren van gedragskenmerken uit zijn directe omgeving. Niet alleen werd Pieter zelf ouder toen hij ging studeren in Leiden, ook de wereld om hem heen veranderde met de Bataafse Omwenteling. Dat laatste zou ervoor gezorgd kunnen hebben dat Pieter meer dan eens beseftte dat het verlopen van de tijd onomkeerbaar was en zijn heden anders was dan het verleden. Het verwerven van een eigen stijl in het dagboekschrijven wil echter niet zeggen dat er sprake was van ouderlijke controle op het dagboekschrijven. Er is daarvoor geen bewijs. Pieter stileerde zijn dagboek op latere leeftijd tot een nette versie waarin eventuele correspondentie met zijn meelezers werd verwijderd. Wel is er sprake van een ontwikkeling in het dagboekschrijven. In het tweede en derde hoofdstuk werd reeds aangetoond dat Pieter op jongere leeftijd het medium vooral gebruikte als sociale boekhouding van zijn activiteiten en ontmoetingen. Trouw noteerde hij dan wat hij die dag gedaan had en wie hij was tegengekomen maar zelden voegde hij er een reflectie aan toe.

Concluderend kan gesteld worden dat een bestudering van het dagboek van Pieter twee belangrijke onderzoeksresultaten heeft opgeleverd. In de eerste plaats heeft een studie naar het sociale netwerk en de scholing van Pieter bewezen dat veel van de idealen waarmee hij is opgevoed overeenkomen met de idealen die leefden in het achttiende-eeuwse genootschapsleven in Middelburg. Veel historische studie is gedaan naar de bloeiende genootschappen in Zeeland maar de opvoedingsidealen in die kringen zijn onderbelicht gebleven. Het leesgenootschap van Pieter is

model komen te staan in een serie historische studies naar kindergenootschappen waarvan het inhoudelijke programma moeilijk is vast te stellen. Een bestudering van de achtergronden van het leesgenootschap heeft evenwel aangetoond dat de ouders van de leden actief waren in het genootschapsleven. Ook de kinderen droegen tijdens hun eigen bijeenkomsten een verhandeling voor en gingen daarover vervolgens in gesprek met elkaar. Buiten de boeken die Pieter las, hadden de wetenschappelijke en natuurkundige genootschappen ook invloed op de scholing die hij genoot na het afronden van de Latijnse school. De ouders van Pieter knutselden een lesprogramma in elkaar waarin ze gebruik hadden kunnen maken van hun netwerk in de genootschappen. In de tweede plaats heeft de studie naar zijn studententijd en de gelijktijdige Bataafse Omwentelingen, aangetoond dat zijn dagboekschrijven een ontwikkeling doormaakt. Pieter was toen zeventien jaar en zocht naar een eigen invulling van het dagboekschrijven. Toch is er nog veel terrein te ontginnen. Het kinderdagboek van Pieter Pous is de eerste in een serie van nog drie andere dagboeken. Zijn kindertijd was een opmaat naar een maatschappelijke en politieke carrière in de provincie Zeeland. Hiervan staat een deel beschreven in de drie dagboeken die hij bijhield tussen de jaren 1796 en 1808. Eveneens is het omvangrijke familiearchief een interessant uitgangspunt voor verder historisch onderzoek. Mogelijk was Pieter zich ervan bewust dat zijn dagboeken gelezen werden door toekomstige generaties. In dat geval borduurde hij met zijn dagboeken en leesdagboeken voort op een familietraditie of familie-identiteit die al eerder was ingezet.

Dankwoord

Het wonen in Zeeland en studeren in Rotterdam voelde soms als twee werelden. Menigmaal wist ik mij geïnspireerd wanneer ik 's ochtends vroeg de stadslichten zag opdoemen vanaf de Van Brienenoordbrug. Links intrigeerde het uitzicht over de Maas, terwijl rechts de afslag naar Bergambacht prikkelde die ik zo dikwijls nam in eerdere jaren. Tegelijkertijd stelde het mij gerust de volgroeide duintoppen van Dishoek en Zoutelande te zien als ik na een drukke dag thuiskwam. Met reistijden van vierenhalfuur per dag vormden zij een niet gering onderdeel van een studiedag. De ochtenden in de universiteitsbibliotheek en de middagen in de collegebanken duurden lang maar verveelden nooit. Ik heb er geen spijt van gehad.

Met deze thesis is niet alleen de metaforische reis afgelegd van mijn studie. Ook de twee werelden zijn verbonden. Pieter Pous ondernam geregeld dezelfde reis in zijn dagboek. Hij reisde zelden naar Rotterdam als eindbestemming maar kwam er langs op zijn doorreizen naar Amsterdam, Den Haag en Leiden. Zijn uitzicht was anders. De noordelijke en zuidelijke stadsdelen, verbonden aan elkaar door de Van Brienenoordbrug, waren letterlijk en figuurlijk twee gescheiden werelden. De Zeeuwse duintoppen misten de hoogte die ze nu hebben. Een voorstelling maken van zijn uitzicht en leven was niet gemakkelijk. Pieters dagboek aantekeningen verhulden evenveel als dat het onthulden. Het rijke familiearchief bood uitkomst, evenals de haast onuitputtelijke sociale contacten van de familie in Holland en Zeeland. Scherven van informatie die aanvankelijk niet aansloten, leken dankzij dit wijdvertakte netwerk plotseling in elkaar te passen.

Nu de puzzel is gelegd, kan ik dankbaar terugblikken op de waardevolle personen die de puzzelstukjes aanreikten. In het bijzonder gaat mijn dank uit naar Theo Pronk en Arianne Baggerman. Zij hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit stuk. Mijn onderzoeksopzet en de inleiding van deze masterthesis is in een vroeg stadium uitvoerig voorzien van commentaar van Theo Pronk. Arianne Baggerman ben ik dankbaar voor de vele inspirerende colleges van de afgelopen vier jaar en de uitstekende begeleiding die ik heb mogen ontvangen in de totstandkoming van deze scriptie. Ik ben trots af te zwaaien als één van uw laatste studenten aan deze universiteit. De medewerkers van het Zeeuws Archief ben ik dankbaar voor de snelle en vriendelijke levering van het benodigde bronmateriaal in een voor hen lastig jaar. Tot slot gaat mijn dankbaarheid uit naar mijn ouders, Krijn en Marian Plak. Mama, jouw verhalen zijn een grote inspiratiebron geweest en hebben mij bewogen tot deze studie. Ook jij hebt dit stuk meermaals becommentarieerd op taal- en spelfouten. Ik kan niet anders dan dit werk aan jou opdragen.

Bibliografie

Archivalia

Zeeuws Archief. Archief van de Gouverneur van Zeeland 1814-1832. Inventarisnummer: 379.

Zeeuws Archief. Familie Mathias-Pous-Tak van Poortvliet 1386 (1462-1944). inventarisnummers: 130, 135, 140, 326.

Primaire bronnen

“Acte van verbintenis van eenige leden en ministers der Regeering en Justitie in Zeeland, tot handhaving van de waare Republikeinsche Constitutie, tegenwoordige regeeringsform en burgerlyke vryheid.” in W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (Utrecht, 1978). 21702.

Baron van Blitterswijk, Willem Carel Hendrik. *Verhandeling over de godin Nehalennia* (1796).

Bomme, Leendert. *Redenvoering ter inwyding van het Teeken-Collegie tot voortzetting van de schilder- beelthouw en bouwkunde binnen de stad Middelburg*. Middelburg: J. van de Sande, 1778.

Bonnet, Louis Ferdinand. *Memorie ter verdediging van den generaal Moreau*. Amsterdam: M. Schalekamp, 1804.

Cauwenberg van, Johannes Augustinus. *Omstandig verhaal van het voorgevallene in Middelburg in Zeeland by gelegenheid der revolutie in den jaare 1787: Behelzende de plunderingen en andere aanmerkenswaardige gebeurtenissen aldaar voorgevallen uit echte en geloofwaardige stukken byeen verzameld*. Holland, 1796.

Dertig rechtsgeleerde vraagen uyt de Inleydinge tot de Hollandsche Regtsgel. van wylen Mr. Hugo de Groot, en aan het Publicq ter beantwoording voorgesteld door een Genootschap van Rechtsgeleerden onder de Spreuk Ab Omnibus Libenter disce, quod nescis. 's Gravenhage: Johannes Mensert, 1776.

De spectator der studenten onder de spreuk: Vivitur ingenio, cetera mortis erunt. Leiden: Cornelis Heyligert en Hendrik Hoogenstraaten, 1774.

Dyserinck, Johannes. *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken*. 's Gravenhage: De gebroeders van Cleef, 1904.

Iets voor Studenten. Middelburg: P. Gillissen en Zoon, 1790.

- Mathias Pous, Bonifacius. *Missive van den Heer Mr. B. Mathias Pous. Raad der stad Middelburg, aan den Heer Mr. L.P. van de Spiegel, raadpensionaris van Zeeland in dato 11. February 1787*. Middelburg: W.A. Keel en J. Koene, 1787.
- Newbery, J. *Philosophie der toll en ballen, of het Newtoniaansche Zamenspel van wysbegeerte*. Middelburg: Christiaan Bohemer, 1768.
- Notulen van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeeland d'anno 1795*. Middelburg, 1795.
- Notulen van de edel mogende heeren Staten van Zeelandt*. Middelburg, 1796.
- Palm, van der en Josué Teissèdre l'Ange, *De Vriend des Volks*. Middelburg: Weduwen W. en J. Abrahams, 1796.
- Reitz, Karel Koenraad. 'Bericht tot Staving der aanwezigheid van eenhoornen.' *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeusche Genootschap der Wetenschappen te Vlissinge, vyftiende deel*. Middelburg: Pieter Gillissen, 1792.
- Sonsbeeck, Jan Willem van der. *Gedichten van J.W. van Sonsbeeck*. Breda: Stadsdrukkerij J.A. Oukoop, 1818.
- Wilcocke, Samuel Hull. *Voyages to the East-Indies; by the late John Splinter Stavorinus, ESQ. Rear Admiral in the Service of the States-General. Translated from the original Dutch*. Londen: G.G. and J. Robinson, 1798.

Literatuurlijst

- Aa, A.J. van der. *Biographisch woordenboek der Nederlanden: bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt*. Haarlem: J.J. van Brederode, 1854.
- Aa, A.J. van der en K.J.R. van Harderwijk. *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt*. Haarlem: J.J. van Brederode, 1855.
- Aa, A.J. van der en K.J.R. van Harderwijk, G.D.J. Schotel, *Biograpisch woordenboek der Nederlanden, bevattende alle levensbeschrijvingen van zoodanige personen die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt*. Haarlem: J.J. van Brederode, 1862.
- Baar-de Weerd, Claudette. *Uw Sekse en de onze: vrouwen en genootschappen in Nederland in de omringende landen (1750-ca. 1810)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2009.
- Backera, Fransje. *Schets van een Middelburgs regent: Bonifacius Mathias Pous, 1744-1797*. Middelburg: Commissie Regionale Geschiedbeoefening Zeeland, 1988.

- Baggerman, Arianne. "De dynamiek van herinnering: Autobiografische terugblikken op een tijdperk van revolutie." in *Het Bataafse experiment: Politiek en cultuur rond 1800*, geredigeerd door Frans Grijzenhout et al. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2013.
- Baggerman, Arianne. "Het kinderdagboek als spiegelbeeldig universum: Verlichte pedagogiek en de opkomst van kinderdagboeken rond 1800." *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2004).
- Baggerman, Arianne. "Lezen tot de laatste snik: Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)." in *Jaarboek voor de Nederlandse Boekgeschiedenis I*, geredigeerd door H. Brouwer, L. Duyvendak, M. Keblusek et al. Wageningen: Uitgeverij Vantilt, 1994.
- Baggerman, Arianne. "De gevaarlijkste van alle bronnen' Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven." in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2004).
- Baggerman, Arianne. "Otto van Eck en de anderen: Sporen van jonge lezers in schriftelijke bronnen." in *Tot Volle waschdom: Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*, geredigeerd door Berry Dongelmans, Netty van Rotterdam, Jeroen Salman en Janneke van der Veer et al. Den Haag: Biblion Uitgeverij, 2000.
- Baggerman, Arianne. "Lost Time: Temporal Discipline and Historical Awareness in Nineteenth-Century Dutch Egodocuments." in *Controlling Time and Shaping the self: Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*, geredigeerd door Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch. Leiden: Brill, 2011.
- Baggerman, Arianne. *Een lot uit de Loterij: Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw*. Den Haag: Sdu, 2001.
- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker. *De Wondere Wereld van Otto van Eck: Een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Revolutie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009.
- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker. *Egodocumenten van Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw: Repertorium*. Amsterdam: Panchaud, 2016.
- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker. "Jacques Presser: Egodocuments and the Personal Turn in Historiography." in *Cher Philippe: A Festschrift for Philippe Lejeune on the Occasion of his 80th Birthday. Essays on a life, life Writing and autobiographical Theory*, onder redactie van T.G. Ashplant, Clare Brant en Ioana Luca et al. Amsterdam: Panchaud, 2018.
- Beekelaar, G.A.M. *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden: samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis*. Den Haag: Nederlands Historisch Genootschap, 1988.

- Berg, Willem van der en Pieter Couttenier. *Alles is taal geworden: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2016.
- Blaak, Jeroen. *Geletterde levens: Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2004.
- Blaak, Jeroen. *Literacy in Everyday Life: Reading and Writing in Early Modern Dutch Diaries*. Leiden: Brill, 2009.
- Blaak, Jeroen. "Waarom saaie dagboeken boeiend zijn." *Spiegel Historiael* 40 (2005).
- Blok, P.J. en P.C. Molhuysen. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek: tiende deel*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1937.
- Boogman, Johan Christiaan. *Raadpensionaris L.P. van de Spiegel: een reformistisch-conservatieve pragmaticus en idealist*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1988.
- Boissevain, Charles. *Onze Voortrekkers: De geschiedenis van eenige leden der familie Boissevain*. Amsterdam: Algemeen Handelsblad, 1906.
- Broeke, Martin van den. *'Het Pryeel van Zeeland' Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016.
- Brusse, Paul en Jeanine Dekker. *Geschiedenis van Zeeland deel III: 1700-1850*. Zwolle: Uitgeverij Wbooks, 2013.
- Burke, Peter. "Historicizing the Self, 1770-1830." in *Controlling Time and Shaping the self: Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*, geredigeerd door Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch.
- Burke, Peter. *Wat is Cultuurgeschiedenis?* Utrecht: Uitgeverij Bijleveld, 2018.
- Burnet, John en David Vincent, David Mayall. *The Autobiography of the Working Class: An Annotated, Critical Bibliography*. Brighton: Harvester Press, 1987.
- Clement, Albert. "Het muziekleven in Middelburg ten tijde van de oprichting van het Zeeuws Genootschap: een nadere verkenning." *Een hoger streven: bouwstenen voor een geschiedenis van het Zeeuws Genootschap, 1769-2019*, geredigeerd door Arjan van Dixhoorn, Henk Nellen en Francien Petiet. Vlissingen: Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 2019.
- Dekker, Rudolf. "De erfenis van Jacques Presser: Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap." *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29:1 (2002).
- Dekker, Rudolf. *Uit de schaduw in 't Grote Licht: Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1995.

- Dekker, Rudolf en Gert Jan Johannes, Lotte van de Pol. *De Bredasche Heldinne*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1988.
- Dekker, Pim den. "Weet, dat er niets indiscreeter is dan een andermans journaal te lezen" De functies van negentiende-eeuwse jeugddagboeken." *De Negentiende Eeuw* 39:2 (2015).
- Dietz, Feike. "Het achttiende-eeuwse jeugdboek als instrument van genootschappelijkheid: kennisverspreider, stimulator en toegangspoort." in *Een hoger streven: bouwstenen voor een geschiedenis van het Zeeuws Genootschap, 1769-2019*, geredigeerd door Arjan van Dixhoorn, Henk Nellen en Francien Petiet. Vlissingen: Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 2019.
- Dobbs, Brian. *Dear Diary: Some studies in Self-Interest*. Londen: Elm Tree Books, 1974.
- Frijhoff, Willem. *Tempel van hovaardij: Zes eeuwen Stedelijk Gymnasium Haarlem*. Haarlem: De Vrieseborch, 1990.
- Gall, H.C. "Bilderdijk en Van der Keessel." *Het Bilderdijk-Museum* 1 (1984).
- Gelder, Roelof van. *Het Oostindisch avontuur: Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)*. Nijmegen: SUN, 1997.
- Glasius, B. *Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden: derde deel*. 's Hertogenbosch: Gebr. Muller, 1856.
- Goens van, F.C.J. "Levensberigt van Josué Teissèdre L'Ange." in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Leiden, 1853.
- Goudriaan, Teun. *Een bescheiden onderkomen: historisch overzicht van de studie van de Oosterse talen en kulturen aan de Rijksuniversiteit Utrecht*. Utrecht, 1981.
- Heebing, Sonja. "Lief dagboek' Het dagboek als de hartsvriendin in de adolescentie." in *Het is meisjes menens: inleiding meisjesstudies*, geredigeerd door Ineke van der Zande et al. Amersfoort: Acco Uitgeverij, 1991.
- Heyning, K. en G. van Herwijnen, 'Om prijs en plaats' *De Middelburgse Teeken Akademie 1778-2003*. Middelburg: Zeeuwse Katernen, 2003.
- Himmesoëte, Marilyn. "Writing and Measuring Time: Nineteenth-Century French Teenagers' Diaries." in *Controlling Time and Shaping the self: Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*, geredigeerd door Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch et al. Leiden: Brill, 2011.
- Honings, Rick. "Een vrolijk tuchtigende schoolmeester: Studentensatire in de tweede helft van de achttiende eeuw." *De Achttiende Eeuw* 45:2 (2013).

- Honings, Rick. "Een zoet vergif voor verstand en hart: De ontwikkeling van leescultuur in Leiden, 1760-1860." *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 127 (2011).
- Horst, Derk van der. *Van Republiek tot Koninkrijk: De vormende jaren van Anton Reinhard Falck, 1788-1813*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1985.
- Jenkins, Richard. *Social Identity*. Londen: Taylor & Francis, 2004.
- Kalff, Gerrit Jr. *Het Dietsche Dagboek*. Groningen: Wolters Uitgevers-Maatschappij N.V., 1935.
- Kloek, Joost. "Reconsidering the reading revolution: The thesis of the 'reading revolution' and a Dutch bookseller's clientele around 1800." *Poetics* 26 (1999).
- Kloek, Joost. *Een begreisd vaderland: De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt*. Amsterdam: Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 1997.
- Kloek, Joost en Wijnand Mijnhardt. *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*. Middelburg: Zeeuwse Bibliotheek, 1988.
- Knolle, Paul. "Het departement der tekenkunde van Felix Meritis." *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* 57-58 (1983).
- Koning, Willemijn. "De Boissevains in brieven: Een case study naar de relatie tussen vader en zoons uit de gegoede burgerij in negentiende-eeuws Amsterdam." *Skript Historisch Tijdschrift* 32:3 (2014).
- Kooijmans, Luuc. *Vriendschap: En de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1997.
- l'Ange, Josué Teissèdre en Willem Bilderdijk. *Lofrede en Lijkzang op Sebald Fulco Johannes Rau, uitgesproken in de Openbare Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden op den Twaalfden van Sprokkelmaand 1808*. Haarlem: Joh. Enschede en zonen, 1808.
- Langeraad van, Lambregt Abraham en Hugo Visscher. "Josué Teissèdre L'Ange." in *Biografisch woordenboek van protestantse godgeleerden in Nederland deel I*. Utrecht, 1907.
- Lejeune, Phillipe. *On Diary*. East Peoria: Versa Press, 2009.
- Levi, Giovanni. "On Microhistory." in *New Perspectives on Historical Writing*, geredigeerd door Peter Burke. Hoboken: Wiley, 2001.
- Mascuch, Michael en Rudolf Dekker en Arianne Baggerman. "Egodocuments and History: A Short Account of the Longue Durée." *The Historian* 78 (2016).
- Maynes, Mary Jo. *Taking the Hard Road: Life Course in French and German Workers' Autobiographies in the Era of Industrialization*. North Carolina: North Carolina Press, 1995.

- McCarthy, Molly. *The Accidental Diarist: A History of the Daily Planner in America*. Chicago: Chicago University Press, 2013.
- Meijers, Lodewijk. *Woordenschat: Tweede deel vervattende de kunstwoorden*. Amsterdam: Weduwe Loveringh en Allart, 1777.
- Mijnhardt, Wijnand. *Tot Heil van 't Menschdom: Culturele genootschappen 1750-1815*. Amsterdam: Rodopi, 1987.
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok. *Nieuw Nederlands Biographisch woordenboek der Nederlanden: Derde Deel*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1914.
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok, K.H. Kossman. *Nieuw Nederlands Biografisch woordenboek der Nederlanden: Achtste Deel*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1930.
- Molhuysen, P.C. en K.H. Kossmann. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek: Negende Deel*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1933.
- Nicolai, Henk. *De Kingma-Kroniek, of: Hoe een familiegeheugen meer dan tweehonderdvijftig jaar intact bleef*. Groningen: Egbert Forsten, 1997.
- Nifterik, Guus van. "Dossier on the Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid: Observations on the Legal Observations." *Grotiana* 40 (2019).
- Oddens, Joris. *Pioniers in schaduwbeeld: het eerste parlement van Nederland 1796-1798*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2012.
- Presser, Jacques. *Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1965.
- Sas, Niek van. *De metamorfose van Nederland: Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005.
- Schnegg, Brigitte. "Tagebuchschreiben als Technik des Selbst: Das 'journal de mes actions' der Bernerin Henriette Stettler-Herport (1738-1705)." in *Frauen in der Stadt Selbstzeugnisse des 16-18. Jahrhunderts*, geredigeerd door Daniela Hacke. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2004.
- Schnitger, Carin en Peter Don. "Vernuft en Vlijt: De Middelburgsche Tekenacademie van 1778 tot nu." *Zeeuws Tijdschrift* 1 (1986).
- Siegenbeek, Matthijs. *Aanspraak van Matthijs Siegenbeek tot opening van de jaarlijksche vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leyden*. Leiden, 1823.
- Siegenbeek, Matthijs. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1841*. Leiden: E.J. Brill, 1841.

- Stoklund, Bjarne. "On Interpreting Peasant Diaries: Material Life and Collective Consciousness." *Ethnologia Europea* 2 (1979).
- Stokvis, Pieter. *Het intieme Burgerleven: Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2005.
- Stroo, Ronald. "Het dagboek en de groei naar volwassenheid. Jacobus Willemse de Fremery en Pieter Pous: Twee Middelburgse jongeheren aan het eind van de achttiende eeuw." Doctoraalscriptie, Vrije Universiteit van Amsterdam, 1999.
- Uil, Huib. *De scholen syn planthoven van de gemeente: Het onderwijs in Zeeland en staats-Vlaanderen 1780-1801*. Bergschenhoek: Marberg Media, 2015.
- Velde, Henk te. "De eeuw van Van der Palm! Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie in Nederland." *Low Countries Historical Review* 135-1 (2020).
- Van Horn Melton, James. *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Vermeer, Leonieke. "Stretching the Archives. Egodocuments and Life Writing Research in the Netherlands: State of the Art," *Low Countries Historical Review* 135-1 (2020).
- Visser, Tine. "Van veel nut voor de stad: De Fransche Kostschool voor jonge heeren in Middelburg." in *De Wete* 37:1 (2008).
- Vossestijn, Kees. *Verwisselde Loterijbriefjes: Montfoort 1783-1803*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1999.
- Wertheim, W.F. en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Aan het Volk van Nederland: het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pool*. Weesp: Heureka, 2010.
- Zoeteman, Martine. *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812: 'Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende'*. Leiden: Leiden University Press, 2011.